Национальная библиотека Республики Тыва им. А. С. Пушкина

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 78 (16140) ◇ 1999 чылдың ноябрь 11, четверг ◇ Ат салган шагы 18.20 ◇ Садар өртээ 2 рубль.

Чагыдылга – 2000

Хүндүлүг номчукчу!

Келир 2000 чылдың бирги чартында **"Шын" солуннуң чагыдылгазы** эгелээн.

Чартык чылда чагыдылга ниитизи-биле **95 рубль.**

Ону тодаргайлаарга мындыг: солуннуң чагыдылга өртээ 30 рубль, почта чедирилгези дээш 65 рубль.

Үш айда — 31 рубль 70 коп.

Бир айда — 15 рубль 80 коп.

Чагыдып алырынче далажыңар.

Чагыдылганы харылзааның бүгү салбырларында хүлээп ап турар.

Кызылга ужуражыышкын

МААДЫРЫВЫС

Ноябрь 2-де В. Кок-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга РФ-тин Онза байдалдар болгаш бойдустуң айыл-халаптарының уржуктарын чайладыр яамызының сайыды, "Единство" ниитилел-политиктиг шимчээшкинниң удуртукчузу, Россияның Маадыры, генерал-полковник Сергей Шойгу-биле ужуражылга хүндүскүнүң 2 шакта эгелээр деп чарлап каан турбуже, чон театржа дүштекиниң 12 шакта-ла шуужуп эгелээн. Ынчангаш бир шактала залда хостуг олут тывылбастаан. А ужуражылга 3 шак чедип орда эгелээн, чүге дизе Чазак бажыңынга журналистер-биле парлалга конференциязын эрттиргеш, театрга ужуражылгаже чедип кээрге, олче кирип чадаан, театржа сыңмаан чон шол долу манап турар боорга, олар-биле аңгы чугаалажыр ужурга таварышкан. Ынчангаш Сергей Күжүгетович-биле театрга ужуражылга орайтап эгелээниниң ужуру ол.

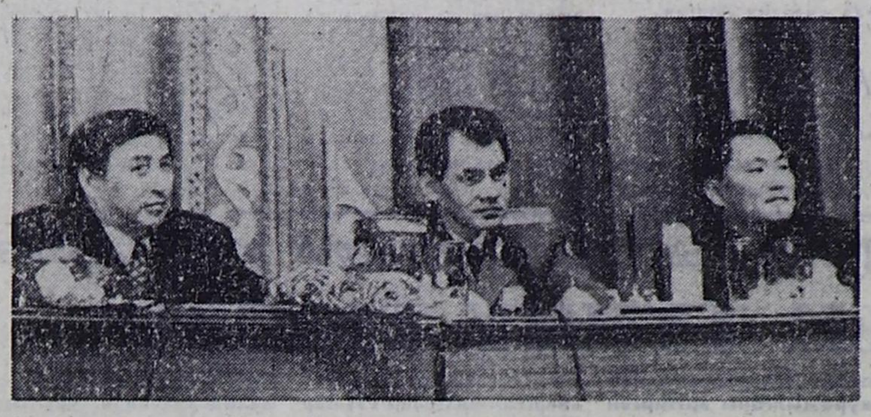

Делегейге ады алгаан чаңгыс чер-чурттуувус сценага көстүп кээрге, зал сыңмас чон туруп кээп, диңмиттиг адыш часкаашкыны-биле, өөрүшкүлүг шимээн-дааш-биле уткаан. ТР-ниң Президентизи Шериг-оол Ооржак байыр чедирип чүве чугаалааш, С. К. Шойгунуң хөрек чуруун сиилбээн алдын медаль-биле шаңнаар дугайында доктаалын номчаан.

"Силерге чаңгыс чер-чурттугларыңар чоргаарланыр. Силериниң буянныг ижицерни бедии-биле үнелеп турар. Төрээн черицер — Саян дагларының бедик баштары, күчүлүг Енисей, бистиң бурганнарывыс силерни каралтан, камгалап чоруур!" — деп, Шериг-оол Джизижикович алгап-йөрээп, чылыг сөстерни чугаалаан.

Өөрүп четтиргенин илередип Сергей Шойгу мынча дээн

— Чырык черге чаяаттынган черимниң чонунга, мени өстүрүп кижизидип, өөредип каан чонумнуң мурнунга туруп алгаш чугаалаарым албан. Силерниң мындыг чылыг хүлээп алыышкыныңар дээш сеткилимниң ханызындан өөрүп четтиргеним илередип тур мен. Чаңгыс чер-чурттугларым-биле ужуражылга өөрүнчүг дээрзин билип турдум, ынчалза-даа ужуражылгага шуптуңар мынчаар чыглып кээр деп манаваан мен, дыка-ла өөрүнчүг-дүр. Театржа кирип шыдаваан чоннуң даштын хөйүн! Чаа улуг театр тудар апарган-дыр ийин **(залда органнар өөрүп, каттыржып, демниг адыш часкаашкыннары-биле ону деткиди).**

Бо хоорай-биле эң-не чылыг сактыышкыннарым холбашкан. Чаш шаам, школачы чылдарым... Ынак бир дугаар школам, башкыларым... Шупту кадык чаагай-ла чорзуннар ам! Мээң эрги школамны бир дугаар школага эгидип берип көрүнерем, Шериг-оол Дизижикович! **(Шупту каттыржыр, адыш часкаар).**

— Ында 6 дугаар школа бар. Кадыы кошкак уруглар өөренип турар — деп, Шериг-оол Дизижикович шын сеткили-биле харылады.

— Баштактандым. Чаа школалар туттунуп турар эки ышкажыл харын. Төрээн школамның ынчангы база амгы директорларынга школавыс доозукчуларының "землячествозун" тургузарының дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүн сүмелээрдир мен. Силер боттарыңар шиитпирлеңер, а мен Москвага бир дугаар школаның доозукчуларының "землячествозун" тургузар мен.

Кижини сактып, кичээнгей салып чорууру өөрүнчүг болбас арга чок, кээп шыдавайн баарым меңээ дыка эпчок-тур. Ажылымның аайы ындыг. Октябрьда 55 чылдаан байырлалывысче база кээп шыдавайн бардым, чурттуң иштинге шуурганнап эрткен болуушкуннар шаптыктап каан. Бөгүн силерниң мурнуңарга кээп шыдаваан буруумну миннип, байыр чедирбишаан, белээмни сунуп тур мен. **(Улуг чурукту берди).**

Мээң төрээн республикамның девискээринге дайынхалап кажан-даа болбазын! Мээң республикамның девискээринге бойдустуң коргунчуг айыл-халаптары болбазын! А бир эвес бойдустуң айыл-халавы болу берзе, бөмбүрзектиң кайы-даа булуңунга чорзумза, кандыг-даа уеде бүгү чүвени октапкаш, бир дугаарында чедип келир мен. Силериниң амыдыралыңар чырык, чаагай, чараш болзун дээш бүгү күжүмнү бээр мен. **(Диңмиттиг адыш часкаашкыннары үрле чаңгыланыр).**

Маадырның сылдызын чүгле үш дугаар кадап алган чоруп турарым бо-дур. Бир дугаарында Кремльдиң Георгий аттыг залында Б. Н. Ельцин кадап берди. Ийи дугаарында Красноярскиде дооскан институдумнуң студентилери, башкылары-биле ужуражылгага дүүн чаа, үш дугаарында силерниң мурнуңарда — деп, кыска чугаазын дооскаш, Сергей Шойгу айтырыгларга харыылап эгеледи.

— Россияда база даштыкыда силерни кандыг нацияның кижизи деп хүлээп турарыл?

— Ол ындыг чугула деп бодап турарыңар ол бе? Бүгү делегейге мээң ажылым чугула. Айыл-халап үезинде бис баштай тываларны, татарларны камгалаар бис, ооң соонда орустарны азы түрктарны дивес-ле болгай бис. Кандыг-даа нацияның кижизи дөмей-ле.

— Сергей Күжүгетович, ол хире бут кырынга тургузуп алган яамыцарны каапкаш, политикаже кирип турарыцар дыка харааданчыгдыр. Шупту бирги удуртукчулар чоруптарга яамыцар ат болбас бе?

— Каапкаш барган деп кым ынча дээн. Ында төлептиг ажылдакчылар хөй дээрзинге бүзүреп көрүнер.

— Ийи чыл бурунгаар Кара-Хөлге чорааш, Алаштыкежир көвүрүг тудуп бааринаазаан болгай силер, Сергей Күжүгетович?

— Чок, ындыг аас этпээн мен. Бөгүн харын аазап болур мен. Көвүрүг дугайында айтырыгны өөренип көөр бис.

— Сергей Күжүгетович, силериниң яамы аныяк камгалакчыларның школаларын чамдык хоорайларда ажыткан болгай. Бистиң ажы-төлүвүс база силериниң әрес-кашпагай ажылдакчыларыңарны дөзексеп турар. Кызылга база кадет корпузундан тургускан болзуңарза, бистиң ажы-төлүвүске дыка-ла эки болур ийик...

— Улаштыр тайылбырлаваңар, силерни билдим. Кызылга база аныяк камгалакчылар школазын тургузуп алыр бис.

— Сергей Күжүгетович, хүндүткел (авторитет) силерде четчир. Политикаже кире бааринцерге, ол хайыраан хүндүткел чиде бербес ирги бе?

— Хүндүткел бар. Ол кайнаар-даа чиде бербес. Хүндүткелди бадырар дээш кызып турар улус бары шын харын. Оларга бүзүрээр, бүзүревези силерниң херээңер.

— Сергей Күжүгетович, силерни деткип, силер-биле кады ажылдап турар командаңарга байыр чедирип тур мен!

— Четтирдим. Команда шынап-ла идегелдиг. Бистиң

камгалакчылар езулуг эр хейлер. Турцияга чер шимчээшкининиң үезинде бүгү делегейден 22 чурттуң камгалакчылары ачы-буянын көргүзүп чеде берген. 21 чурттуң камгалаан кижилериниң, амы-тынын алган кижилериниң санын каттыштыр санаарга-даа, оон хөй кижиниң амы-тынын бистиң камгалакчылар алган болгай.

— Сергей Күжүгетович, бистер Москвада өөренип турар студентилер силер-биле ужуражыксан турар бис. Болур бе?

— Болур.

— Тываның күрүне университединиң төөгү факультединиң башкылары, студентилери соңгулдаларга силериниң ниитилел-политиктиг шимчээшкинни деткиир бис деп сөзүвүс берип тур бис, Сергей Күжүгетович.

— Четтирдим.

— Сергей Күжүгетович, эки амыдырал черле кажан келирил?

— Кажан соңгулдаларга кижи бүрүзү киржип турар апаарга. Мээң турам болза, соңгулдаларга киришпес кижилерниң хамааты эргезин казыыр херек, ындыг кижилерге чүү-даа болуп турары дөмей-ле, ынчангаш оларны хамаатылар дээн ажыы чок.

— Сережа, әкии! Мени дыңнап тур сен бе?

— Әкии! Силерни дыңнап тур мен, Александра Михайловна.

— Бир дугаар школаң башкылары шупту сецөө чоргаарланып чоруур бис. Сени көөрү, сецөө ужуражыры биске улуг аас-кежик. Сен ышкаш дидим, чараш, шынчы әштериц Чазакка хөй-ле болзунам! Чорууц чогузун!

— Улуу-биле четтирдим, башкыларым.

Сергей Шойгуга дыка хөй кижилер байыр чедирип, чылыг, чымчак сөстерни чугаалап, суй белектерин тывысты. Ужуражылга кыска болза-даа ханы уткалыг, солун бооп әртти. Чамдык улус Сергей Күжүгетовичиниң сагыш-хөңнүн бадырарын кызытса-даа, ол тоовады. Төрээн чонунга курлак чедир мөгейип, база катап ужурашкыже деп, ол байырлашты. Хүндүлеп, чоргаарланырывыс маадыр чаңгыс чер-чурттуувустуң чорук-хереә чогуп, бүдүп-ле турар болзун!

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ ШЕРИГ-ООЛ ДИЗИЖИКОВИЧ ООРЖАККА

Өөрүп четтириишкин

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович'

1992 чылдың тос айында делегейниң сарыг шажынчыларының дагдыныкчызы Ыдыктыг XIҮ Далай-лама Тензин Гяцону тыва чоннуң үндезин шажын өөредии болгаш езу-чаңчылы сулараанын барымдаалааш, ооң сайзыралын депшидери-биле тыва чоннуң өмүнээзинден чалаан болгай силер. Дээди башкы Азияның төвүнге чаларап келгеш, чагыг-сургаал өөредилгелерин хайырлаанындан ооң буянныг салдары канчаар-даа аажок улуг болганын көрүп тур бис.

Ынчан Тываның болгаш Тибеттиң чазактарының аразында тургустунган дугуржулга езугаар ийи тибет башкыны Тываже чоруткан. Оларның бирээзи — Дакпа Гуалтсо мен болдум. Тывага келгенивис сөөлүнде, алды ай эрткенде, үстүнде Дугуржулганы барымдаалап, Президент силериниң дузаңарбиле биске чурттаар аңгы оран-саваны үндүрүп берген, бо чылдың алды айының тостун хүнүнде Россия Федерациязының хамаатызы болурунга чөпшээрелди бергеш, ону шынзыткан паспорттарны тывысканынга өөрүп четтиргенимни илередип аргам чок-тур.

Президентиниң чону дээш сагыш човаашкыны чүгле мооң-биле кызыгаарланмас. Ада-өгбеден бээр Тываның эртемниг лама-башкылары болгаш мерген угаанныг удуртукчулары Тибет чуртундан улуг башкыларны чалап, боттары өөренип ап чорааш, бистиң чонувустуң мөзү-шынарынга, сагыш-сеткилинге чоок сарыг шажын өөредиин Тывага сайзырадып турганнар. Бо өөредигниң тыва чонга эки талалыг салдарын барымдаалап көргеш, 1997 чылда бүгү Тываның Камбы-лама дужаалын тургузуп, ооң шилилгезинге деткимче берген болгай силер. А 1998 чылда Камбы-ламаның саадаар Дуган-Өргээзин тудуп эгелээш, бо чылдың он айының тоста доостургаш, ажыдыышкынын эрттирген. Бо-ла чылдың сентябрь 27-де сарыг шажынның үшкү деңнелиниң дүжүлгезин ээлээн лама башкызы чырыткылыг IX Богда-Кегээнни чалааныңарны бүгү чон билир.

Ынчангаш бо-ла бүгү буянныг ачы-дузаңар дээш база тибет башкыларга сагыш човаашкыныңар дээш чоннуң соңгуп алганы Президентизи Силерге, Чазак Баштыңының оралакчыларынга, сайыттарга, депутаттарга сеткилим ханызындан өөрүп четтиргеним илеретпишаан, хүндүткел-биле мөгейдим.

Хууда Силерге, Шериг-оол Дизижикович, сеткилимден бүгү-ле чаагай күүлдерни йөрээдим.

Хүндүткел-биле, Тыва Республиканың Камбы-лама эргелелиниң Соржу-ламазы Геше Дакпа Гуалтсо.

Россия Федерациязының Чазак Даргазының оралакчызы В. И. Матвиенкога эрткен чөвүлел хуралдың ПРОТОКОЛУ

1999 чылдың октябрь 22 Москва хоорай № Вм-П11-67 пр.

Хуралга киришкеннер болза:

Россия Федерациязының Кадык камгалал сайыдының бирги оралакчызы Г. Г. Онищенко, Россия Федерациязының Культура сайыдының бирги оралакчызы Н. Л. Дементьева, Россия Федерациязының Федерация болгаш националдар херектериниң талазы-биле сайыдының бирги оралакчызы А. М. Поздняков, Россия Федерациязының Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде сайыдының оралакчызы К. В. Варов, Россия Федерациязының Өөредилге сайыдының оралакчызы Г. А. Балыхин, Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң даргазының бирги оралакчызы А. В. Куртин, Россияның Саң-хөө яамызының девискээр бюджеттер департаментизиниң удуртукчузунуң оралакчызы Н. И. Гудыма, Россия Федерациязының Соңгу чүк херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы Ю. Г. Ляшко, Тыва Республиканың Президентизи, Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржак, Тыва Республиканың Чазак Баштыңының оралакчызы В. Ш. Оюн, Тыва Республиканың Саң-хөө сайыдының бирги оралакчызы Т. М. Григорьева, Россия Федерациязының Президентизиниң чанында Тыва Республиканың доктаамал төлээзиниң хүлээлгезин күүседип турар **О. О. Чөлбеней,** Россия Федерациязының Чазак аппарадының харысалгалыг ажылдакчылары **В. К. Андреев, Е. Ш. Гонтмахер, А. Х. Няч, Е. С. Сабинов, Л. А. Шербаков, С. Е. Шербачев.**

Тыва Республиканың социал адырын акшаландырып турарының дугайында

(Чүве чугаалааннар: Ооржак, Гудыма, Онищенко, Варов, Балыхин, Куртин, Поздняков, Ляшко, Шербачев, Матвиенко).

1. Республикада социал-экономиктиг байдалдың болгаш ону чогумчудар талазыбиле ап турар бирги ээлчегниң хемчеглериниң дугайында Тыва Республиканың Президентизи, Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржактың дыңнадыын хүлээп алыр.

Тыва Республиканың Чазаа (Ш. Д. Ооржак) чөвүлел хуралга чугаалашкан саналоналдарны барымдаалап, республика бюджединиң орулга кезээн долдурар талазы-биле немелде хемчеглерни, ооң иштинде үндүрүг онаар баазадан алыр хөреңгиниң күсели-биле бюджетти долдурарын чедип алыр, саң-хөөнүң бо хөреңгизин бирги ээлчегде республикага социал-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээринге ажыглаар.

2. Россияның Саң-хөө яамызы (М. М. Касьянов) Тыва Республиканың Чазааби-биле кады Россия Федерациязының Чазааның Даргазынга 1999 чылдың август 31-де эрткен чөвүлел хуралдың № ВП-П12-пр протокол шиитпирин барымдаалап, федералдыг бюджеттиң немелде орулгаларының күсели-биле өрелер дуглаар саң-хөө дузаламчызын Тыва Республикага көргүзер дугайында айтырыгны немей чугаалажып көөр:

Бюджет адырының организацияларының ажылдакчыларынга шалың төлевириниң талазы-биле (бюджеттен дашкаар фондуларга шилчидер хуузу-биле) турустунган өреңиң хемчээлинге;

ургуларлыг хамаатыларга компенсация төлевириниң талазы-биле үстүнде айыткан протоколга дүүштүр үзүп бээр хөреңгини хуваар үеде 275 млн. рубльден эвээш эвес хемчээлге.

Айыткан айтырыгларны шиитпирлээр сорулга-биле бо республиканың шалың болгаш пособиелер төлээр талазыбиле өрелериниң ончалалбүрүткелин чорудар.

3. Россияның Саң-хөө яамызы (М. М. Касьянов) "1999 чылда Федералдыг бюджет дугайында" (№ 21 капсырылга) Федералдыг хоойлунуң 15 пунктузунда айыткан даалганы күүседирин хандырар, ында Россия Федерациязының Чазааның 1996 чылдың июнь 19-та хүлээп алганы "1996-2000 чылдарда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин күрүнеден деткиир талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында" № 714 доктаалын боттандырарынга көрдүнген хөреңгини Тыва Республикаже мурнады шилчидерин көрген, а ол ышкаш бо хөреңгини шилчидерде аңаа 100 млн. рубльден эвээш эвести немээр арганы чугаалажып көөр.

4. Россияның Саң-хөө яамызы (М. М. Касьянов) Россия Федерациязының субъектилеринге немелде саңхөө дузаламчызы көргүзер тускай сорулгалыг субвенциялар хөреңгизин хуваар талазы-биле саналдарны белеткээр үеде девискээрлерде социал байдалдарны нарыыдадып турар факторларны барымдаалаар, Тыва Республиканы бо фондудан хөреңги ап турар девискээрлериниң даңзызынга киирер.

5. Күүсекчи эрге-чагырганың Федералдыг органнары, Россия Федерациязының Чазааның 1999 чылдың сентябрь 16-да хүлээп алганы "Тыва Республиканың социал-экономиктиг байдалын чогумчудар болгаш республика бюджединиң орулга кезээнге турум өзүлдени тургузар талазы-биле хемчеглер дугайында" № 1045 доктаалында айыткан сорулгаларны күүседири дээш харысалгалыг кижилер бо даалгаларны чогуур хуусаазында күүседирин хандырар талазы-биле немелде хемчеглерни алыр.

Россияның Националдар яамызы (В. А. Михайлов) Россия Федерациязының Чазааның айыткан доктаалынын 36 пунктузунга дүүштүр доктааткан даалгаларны күүседип турарынга боттуг контрольду хандырар, эргежок чугула апарган таварылгада чогуур саналдарны Россия Федерациязының Чазаанга киирер.

Чөвүлел хуралга киирген саналдарга холбаштыр Тыва Республиканың социал-экономиктиг байдалын, а ол ышкаш Россия Федерациязының Чазааның айыткан доктаалын боттандырып турарының байдалын бо чылдың декабрь айда ол черге барып, чугаалажып көөрү эргежок чугула деп санаар.

6. Россияның Экономика яамызы (А. Г. Шаповальянц), Россияның Кадык камгалал яамызы (Ю. Л. Шевченко), Россияның Өөредилге яамызы (В. М. Филиппов), Россияның Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде яамызы (С. В. Калашников), Россияның культура яамызы (В. К. Егоров), Россияның күрүне кинозу (А. А. Голутве), Россияның Күрүненің Соңгу чүк комитеди (В. В. Гоман) Россияның Саң-хөө яамызы-биле кады Тыва Республикага саңхөө дузаламчызын мурнады үзүп бээрин хандырар, ук хөреңгини федералдыг тускай сорулгалыг программаларны күүседири-биле бо чылын доктааткан хемчээлдерге үзүп бээр.

Россияның Экономика яамызы (А. Г. Шаповальянц) Россияның Саң-хөө яамызыбиле кады федералдыг тускай сорулгалыг программа бүрүзүнге ончалал бүрүткелди чорудар, эргежок чугула апарганда чогуур саналды Россия Федерациязының Чазаанга киирер.

7. Россияның Саң-хөө яамызы (М. М. Касьянов), Россияның ИХЯ-ның (В. Б. Рушайло), Россияның ФКА-ның (К. В. Тоцкий), Россияның АЧ ФА-ның (Н. П. Патрушев), күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг өске-даа сонуургалдыг органнарының киржилгези-биле бо чылдың ноябрь-декабрь айларда оларның эргезинде турар күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарының болгаш организацияларының Тыва Республиканың коммунал албаныда өрезин дуглаар арганы дилеп тывар, ону Россия Федерациязының Чазааның 1999 чылдың сентябрь 11-де № 1617-р айтыышкынынга дүүштүр, өре дуглаарының доктааткан чурумун езугаар боттандырар.

Тыва Республиканың Чазаа (Ш. Д. Ооржак) бо чылдың ноябрь айда айыткан өрелериниң ончалал бүрүткелин 1999 чылдың январь 1-де байдал-биле тодарадыр.

8. Россияның Саң-хөө яамызы (М. М. Касьянов) Россия Федерациязының Чазааның 1999 чылдың сентябрь 16-да № 1045 доктаалының 26 пунктузунуң 1-ги абзазын күүседирин хандырары-биле Тыва Республикага 1997 чылда 2000 чылдың январь 1-ге чедип берген чээли акшазын тырты алырын соксадыр, а ол ышкаш айыткан чээлинин чамдыызы дуглаары-биле тырткан 97 млн. рубльди республикага компенсация кылдыр бээр айтырыгны шиитпирлээр.

Россияның Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде яамызы (С. В. Калашников), Россияның Культура яамызы (В. К. Егоров), Россияның Өөредилге яамызы (В. М. Филиппов), Россияның Күрүненің Соңгу чүк комитеди (Г. В. Гоман) бо чөвүлел хуралга үнген сүмелерге дүүштүр бо чылдың төнчүзүнге чедир Тыва Республикага немелде материал-техниктиг болгаш сан-хөө дузаламчызын көргүзер аргаларны дилеп тывар.

10. Россия Федерациязының пенсия фондузунга камгаладылга дадывырларының талазы-биле эң улуг өрелер бооп турар организацияларын айтырыын чугаалажып көөр талазы-биле девискээр комиссияларының ажылы идепкейжидерин Тыва Республиканың Чазаанга сүмелээр.

В. МАТВИЕНКО.

Тыва Республиканың Конституциязының 105 болгаш 111 чүүлдеринге өскерилгелер киирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

1 чүүл. Тыва Республиканың Конституциязының 105 болгаш 111 чүүлдеринге дараазында өскерилгелерни киирер:

1 105 чүүлге дараазында чазалганы киирер:

"Хоорайлар болгаш кожууннар чагыргаларының даргаларын тус черниң бот-башкарылга төлээлелге органы бодунуң составындан Тыва Республиканың Хоойлузунда айыткан чурумну езугаар сонгууур"

2. 111 чүүлдүң ийиги кезээнге дараазында эдилгени киирер:

"Тыва Республиканың найысылалының чагыргазын тус черниң бот-башкарылга төлээлелге органының бодунуң составындан Тыва Республиканың Хоойлузунда доктаатканчурум езугаар сонгууру чагырга даргазы баштаар".

2 чүүл. Бо доктаал ону парлаан хүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

"Тыва Республиканың Конституциязының 105 болгаш 111 чүүлдеринге өскерилгелер киирер дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунуң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДӘӘДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дәәди Хуралының (Парламентизиниң) **доктаадыры болза:**

1 "Тыва Республиканың Конституциязының 105 болгаш 111 чүүлдеринге өскерилгелер киирер дугайында" айтырыг талазы-биле Тыва Республикага бүгү улустуң референдумун эрттирер дугайында Тыва Республиканың Президентизиниң саналы-биле чөпшээрежир

2 Тыва Республикага бүгү улустуң референдумун 1999 чылдың декабрь 19-та эрттирер

3. Бүгү улустуң референдумун акшаландырарын хандырарын Тыва Республиканың Чазааныа дагзыр

4. Референдумну белеткээрин болгаш эрттирерин хандырарын Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязынга дагзыр

5. Бо доктаалды массалыг информация чепсектеринге парлап, чонга дыннадыр

Тыва Республиканың Дәәди Хуралының (Парламентизиниң) Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай
1999 чылдың октябрь 19
№ 388

ЧАА БИЛИГЛЕР ШИНГЭЭТТИНГЕН

Октябрь айның төнчүзүнде Москва хоорайга Европа Эвилелиниң экономиктиг фондузунуң акшаландырып турары, Россияның регионнарының туризм талазы-биле удуртукчуларының семинары болуп эрткен

Ук семинарга Россияның 37 регионундан туризм удуртукчулары киришкен. Тывадан ол ужурдузалыг өредилгеге Күшкультура, спорт болгаш туризм талазы-биле комитединиң даргазы С.Ооржак, Туризм департаментизиниң удуртукчузу М.Ховалыг киришкен. Россияның арткан регионнарының туризм төлээлекчилери ол-ла өйде Сочи хоорайга чаа билиглерни шингээдип ап турган

Бо семинарның онза чүүлү — туризм билиглерин делегей чергелиг тускай эртемниглери: Ирландияның, Италияның, Великобританияның, Францияның, Австралияның профессорларының лекциялар номчуп турганы. Олар делегей туризминиң чаа, нептереңгей аргаларын Россия регионнарынга кандыг арга-биле ажыглап болуруп амгы үеним чаа өредилге аргазы-биле дамчытканнар. Тываның туризм төлээлекчилери чаа билиглерни чеднишкинниг шингээдип алган болгаш каас-чараш бойдустуг төрээн чериниң улам ынай сайзыралынга ажыглаарлар.

Бистиң корр.

Сонгулдаларга уткуштур

ТР-НИҢ ТӨП СОНГУЛДА КОМИССИЯЗЫНДА

ЧАМДЫКТАРЫНГА ОЙТАЛААН

ТР-ниң Төп сонгулда комиссиязының ноябрь 1, 2-де болуп эрткилээн хуралдарынга РФ-тиң Күрүне Думазынга депутатка кандидаттарны бүрүткээнинин дугайында шынзылгаларны байырланчыг байдалга тывыскылаан. РФ-тиң Күрдумазының үшкү чыыжының депутадынга кандидаттар Тываның чаңгыс мандаттыг № 27 сонгулда округундан РФ-тиң Күрдумазының ийиги чыыжының депутады Г.А. Салчак, социология болгаш психология кафедразының (Москвада) докторантызы Н.О Товуу, РФ-тиң хамааты камгалал, Онзагай байдалдар болгаш бойдус халаптарының уржуктарын чайладырының херектериниң талазы-биле сайыдының оралакчызы Н.И. Локтионов олар болганнар.

Ол-ла хуралдарга депутатка кандидаттар кылдыр бүрүткээринден В.Б. Салчакка, О.Д. Дамба-Хуураккa, А.С. Серенге, С.С. Конвизке, А.К. Тевекке ойталаан. Үстүнде ады үнген кандидаттарны деткиир талазы-биле сонгукчулардан чыгдынган хол үжүктериниң санының четпейн турары база чамдыктарының будалчак болуп турары анаа үндезин болган.

СОНГУЛДА УЧАСТОКТАРЫ 20 ШАКТА ХАГДЫНАР

Декабрь 19-та, сонгулдалар хүнүнде, Тываның сонгулда участоктарының моон мурнундагызы ышкаш 22 шакта эвес, а 20 шакта хагдынар. Ындыг шиитпирни Федералдыг хоойлужудулга езугаар ТР-ниң Дәәди Хуралы хүлээп алган, чүге дәәрге, ол хүн РФ-тиң Күрдумазынга сонгулдалар-биле чергелештир дәәди болгаш тус чер хуралдарының депутаттарын, кожууннарның болгаш тус чер чагыргаларының даргаларын сонгуурунуң сонгулдалары болур болгай.

ДЕПУТАТ НЕМЕШКЕН

ТР-ниң Дәәди Хуралының Ак-Довурактың чаңгыс мандаттыг № 1 сонгулда округунуң талазыбиле депутадын катап сонгуурунуң бадылаашкыннары 1999 чылдың октябрь 31-де болуп эрткен.

Дәәди Хуралдың депутадының чаңгыс мандадынга ийи кордакчы турган. ТР-ниң Төп сонгулда комиссиязы ТР-ниң Дәәди Хуралының депутадынга сонгулдаларны чурум езугаар шын эрткен деп санаан (ТР-ниң ТСК-ның 1999 чылдың ноябрь 3-те № 02-3/88 доктаалы-биле). Сонгукчуларның 74,98 хуузу бадылаашкынга киришкен.

ТР-ниң Дәәди Хуралының депутадынга хууда сайгарлыкчы Владимир Бокпаштанович Ооржак сонгуткан. Бүрүткеттинген сонгукчуларның 51,97 хуузу ол дәәш бадылаашкынын берген.

Республиканың Дәәди Хуралының 32 депутадының 28-и сонгуттунганы ол.

ДУГААР ТЫРТЫЫШКЫНЫ ЭРТКЕН

ТР-ниң Төп сонгулда комиссиязының Ажылчын болүүнүң хуралдары эрткен дыштаныр хүннерде болуп эрткилээн. Ылангыя ноябрь 8-те эрткен хуралга депутатка кандидаттарга, девискээр бөлүктеринге, радиога, телевидениеге, "Шын", "Тувинская правда" солуннарга халас парлалга үезин бээриниң дугаар тыртыышкыны болуп эрткен.

Ноябрь 13-тен декабрь 16-га чедир "Шын" солун 14 удаа үнер ужурлуг. Анаа РФ-тиң Федералдыг Хуралының Күрүне Думазынга кандидаттар Товуу Н.О., Салчак Г.А., Локтионов Н.И., "Медведь" сонгулда блогунуң, РФ КП-ниң "Тиилелге дәәш" сонгулда каттыжыышкынының, "Генерал Андрей Николаевтиң, академик Святослав Федоровтуң сонгулда блогунуң", "Бистиң бажыңывыс — Россия" сонгулда каттыжыышкынының төлээлекчилери киришкеш, дугаарларны тыртып алганнар.

А радиога, телевидениеге, "Шын", "Тувинская правда" солуннарга ол-ла кандидаттарга, девискээр бөлүктеринге өртектиг парлалга үезин бээриниң дугаар тыртыышкыны база болган. "Шын", "Тувинская правда" солуннарга ол ийи хуусаада болуп эртер.

Кандидаттарның, сонгулда блоктарының "Шынга" келген материалдарын тыва дылга бижиирин (очулдуруп алган болурун) редакция дыннадып тур.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Бистиң корр.

Күрүне Думазының депутады-биле ужуражылга

ХЕРЕК ТҮҢНҮ ТЫВАР

Октябрь 30-да Күрүне Думазының депутады Галина Салчак журналистер-биле ужуражылганы эрттирген болгаш оларның салган айтырыгларынга харыылаан. Ооң чугаазының допчу утказын парладывыс.

Россия Чазааның 2000 чылда бюджединиң төлевилелин август төнчүзүнде киирген, ынчалза-даа ооң албан езугаар сайгарылгазы сентябрь төнчүзүнде эгелээн Россия Чазаабиле Федерация Чөвүлелиниң аразынга хөй-ле чугаа болган. Чылдын-на бюджет айтырыы улам чидии-биле тургустунуп турарын билир силер

Августа киргени езугаар ук төлевилелди депутаттар эрттирбес дээрзи билдингир апарган болгаш бир дугаар номчулгазын кылбайн чыткаш-ла, ону хүлээп көрбээнинин ужуру чүдел дээрзин тайылбырлап көрейн Россия Чазаа бюджет үлелгезиниң пропорциязын, деп чоруун үрээн Федералдыг бюджетке 58, субъектилерге 42 хуу кылдыр үлээрин ол сүмелеп киирген. Ынчангаш төлевилелди чедир ажылдаары-биле үш талалыг чепшээрежилге комиссиязынче чорудар ужурга таварышкан. Үш катап хүлээп албаанының соонда, ам кээп бир дугаар номчулгазын кылган.

Төлевилелге хамаарыштыр чүү чугаалап болурул дээрге, ол кончуг кызыы, шыңгыы болуп турарын айтыры чугула. Дыка хөй акша-түн даштыкы өрелер дуглаарынче кирер. Бүгү бюджет 855 млрд. рубль болза, оон 220 млрд. рубль даштыкы өрелерже үнер.

Бюджет төлевилелиниң ангы-ангы эргелерин комитеттерге болгаш фракцияларга сайгарып көөрүнүң дугайында айтырыг шыңгыызы-биле тургустунуп турган.

Ноябрь 5-те бюджет төлевилелиниң ийиги номчулгазын кылыр шиитпир хүлээп алдынган. Ийиги номчулгаже киреринiң бетинде немелде орулгалар дилеп тывары-биле депутаттар күжениишкинниг ажылды чоруткан. Оон түннелинде 46,6 млрд. рубльди мурнады чорудар угланыышкыннарже — камгалалче, регионнарның сан-хөө деткимчезиниң фондузунче, көдээ ажылагыйже, фундаменталдыг эртемче болгаш социаладырже чарыгдаарын шиитпирлээн.

Үшкү номчулгага чедир канчаар-даа аажок идепкейлиг ажыл негеттинип турар. Бюджеттиң чарыгдалдыг кезээнден немелде түннү алыры-биле улуг демисел эгелээр. 1999 чылда регионнарның сан-хөө деткимчезиниң фондузу 20 млрд. рубльди эрткен чылдынга көөрге артыкты алырын чедип алган. Бо чылын оон-даа хөй сан-түн херек дээрзин чазакка бүзүредип, ону чедип алыры чугула.

Ноябрьның 29-та бюджет төлевилелиниң үшкү номчулгазы болур. Анаа бистин кол-ла сорулгавыс федералдыг программаларже киирген эдилгелер езугаар Тывага хамаарышкан акшаларны камгалап алыры болур. Президентивис Ш. Д. Ооржак-биле инвестиция блогунче 33 эдилгени киирдивис. 112 федералдыг программаларның барык чартык кезиинче эдилгелерни киирдивис. Комитеттер даргаларынга, авторитеттиг депутаттарга чугула айтырыгларга хамаарыштыр саналдарлыг чедип, сайгарып чугаалажып, сүмелештивис. Комитеттер даргалары эвес-даа болза, кайы-бир чугула адырны харылап турар депутаттар, удуртукчулар-биле база харылзашкаш, байдалывысты тайылбырлап, деткиирин диледивис. Бистин эдилгелеривис-биле чамдык программалар бисти деткиир болган. 1045 программа, 714 дугаар доктаалдарга азы республиканың бүгү улус ажыл-агыйынга хамаарыштыр эдилгелерни киирген бис. Ам ол бүгүнү бадыладып алырын чедип аар дээш ажылдаар апаар бис. Боттарывыс аравыста кым кайы комитет-биле ажылдаарын хүлээнип үлежип алдывыс.

Чазак Баштыңын В. В. Путиннин айтыышкынын езугаар бистиң республиканың экономиктиг байдалының дугайында айтырыгны декабрьда немелде хуралга база чугаалажыр болган.

Чазак Баштыңының оралакчызы Валентина Матвиенкога хуралга социал блокка хамаарышкан — шалыг төлевири, уруглар акшазы дээн чижектиг чугула айтырыгларны чугаалаштывыс. Тускай протоколду тургускан. Оон күүселдезин хайгааралга алырын ол аазаан. Валентина Ивановна декабрь эгезинде Тывага келирин база планнап турар.

Чүгле уруглар акшазынга хамаарыштыр 1999 чылда Күрүне Думазы Чазакка 4 медеглелди кылган, нечаш айтырыынга хамаарышкан 34 хоойлуну хүлээп алган. Беш чылдың дургузунда уруглар пособиезинде өре элээн каш катап өскен. Бо чидиг айтырыгны шиитпирлээри-биле анаа чеже түннүг акша херегил дээрзин тодарадып, Күрүне Думазы, Чазак нечаш камгалалының болгаш социал политика комитеттери-биле аңгы хуралдаар, херек түннү тывар деп турар Амдыызында 20 регионнарга уруглар пособиезин төлээри-биле 3 млрд. рубльди арай деп тыпканын В. И. Матвиенко дыннатты. Оон иштинде Тыва база кирип турар.

Бо хүннерде лимиттер (ойлеп каан норма) үлелгези чоруп турар. Ноябрь 10-га чедир уламчылаар. Өске регионнар-биле денней көөрге, бистин республикавыска хамаарыштыр лимиттер барыктыг деп болур. Ноябрьның акшалары айның ийиги чартыында кээп эгелээр ужурлуг

Светлана БАЛЧЫР.

Хоойлуга дүүштүр

ТР-ниң Төп сонгулда комиссиязы "Тыва Республиканың Төлээлекчилериниң тус чер Хуралдарының депутаттарының сонгулдаларының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунуң 51 чүүлүнге дүүштүр Төлээлекчилериниң Чаа-Хөл кожуун хуралының депутады Е. М. Далааның бүрүн эргелериниң хуусаа бетинде доозулганы-биле Булун-Теректиг чаңгыс мандаттыг № 16 сонгулда округундан депутаттың сонгулдаларын **2000 чылдың январь 19-та** эрттирерин доктаатканы. Сонгулдаларны белеткээрин болгаш эрттирерин тус чер бюджединден хандырар.

***

"Россия Федерациязының хамаатыларының сонгуур эргелерин кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлунуң 46 чүүлүнге

* * *

ТР-ниң Төп сонгулда комиссиязы "Россия Федерациязының хамаатыларының сонгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлунуң 59 чүүлүнүң 5 пунктузунга база "Тыва Республиканың Дәәди Хуралының депутаттарының сонгулдаларының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунуң 57 чүүлүнүн 3 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың Дәәди Хуралының ийиги чыыжының **Кызылдың Первомайский чаңгыс мандаттыг № 4, Кызылдың Чехов чаңгыс мандаттыг № 8, Кызылдың Автодорожный чаңгыс мандаттыг № 9, Кызылдың Колинин чаңгыс мандаттыг № 10 сонгулда округтарынга катап сонгулдаларны 1999 чылдың декабрь 19-та** эрттирер дугайында доктаалды хүлээп алган.

***

Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязы Чеди-Хөл кожуунда Чал-Кежиг сумузунуң чагырга даргазының бүрүн эргелериниң хуусаазының төнгени-биле **Чеди-Хөл кожуунуң Чал-Кежиг суму чагыргазының даргазының сонгулдаларын 1999 чылдың декабрь 19-та** эрттирерин доктаатканы.

Дувурээзиннин коңгазы

ӘӘ-ХАРЫЫСАЛГА ЧОГУНДАН

Ажыг кыштың соогу өттүр үрүп, ам база катап бистерни дувуредип эгеледи Чүү кончуг дувуреп, хомудап турар улус боор деп бодаар чадавас силер.

Кызыл-Мажалык суурнуң 18 аал чурттаар 2 каът бажыңының чурттакчылары бистерниң кыйгы-чаглавысты номчааш, маңаа хамаарылгалыг албан черлери чогуур түннелдерни үндүрер боор деп улуг бүзүрел-биле бижип турарывыс ол.

Эрткен ийи чылдарның дошкун соогунга шыдашпайн, бистиң бо бажыннарывыстан дыка хөй квартиралар донуп кааргa эвлери каггаш чоруткулаан. Чылыг оран-саваже кире бээр аргазы чок арткан чурттакчылар бөлүглежип алгаш, шала үүгээр ерээлдерге сынмарлажып, электроплитаалар болгаш чырык-биле ажылдадыр өске-даа херекселдерни ажыглап, кышты ынчалмынчап эрттирдивис Ам база катап бо үүле биске онаажыры ол-дур деп дувуреп, дувурээзиннин коңгазын хап эгелээнивис бо Ам бо бүгү дувурээзиннин үнүп турар дозу — Барыын-Хемчик кожуунуң коммунал ажыл-агый черинiң хоомай, эренгей, ээ-харысалга чок ажылында деп дорту-биле дыннадып тур бис

Ийе, бүдүрүлгелериниң кайы-даа адырларында байдал нарын дээрзин билир бис Ынчалза-даа ажыл-агыйны билдилиг удуртуп, бир чүвени кайы хамаанчок чашканнавайн, чөптүг үлеп турган болза, байдал ынчаар нарыыдавас болгу дег.

1997 чылда кожуунуң хөй адырлыг коммунал ажыл-агыйының бүгү объектилерин септээринге ТР-ниң Чазааның айтыышкыны-биле 70 муң рубльди (амгы акша-биле) аңгылап берген Ол хөй түннүг акша-биле ажыл-агый бүдүреринiң орнунга ук бүдүрүлгениң улуг бухгалтери Л. И Меньшикова 35 муң рубльге улуг чаагай коттедж бажынны садып алгаш, амыр-шөлээн чурттай бергеш, Постоянный хоорайга чурттап олурган 3 өрээлдиг чаагайжыды туттунган бажының коммунал ажыл-агыйының даргазы А. М. Хомушкуга хүлээдип берген чүве-дир. А ол даргa Кызыл-Мажалык суурда бүгү кажаа-хораалары четчир улуг бажынныг хирезинде, өске ажылчыннарынга чурттаар оран-сава эргежок чугула херек дээрзин биле тура-ла, бодунуң эрге-ажыынче ол бажыңны база хуужудуп алганы 1999 чылда ТР-ниң контроль-хыналда үезинде Кызылдың МППКХ-зының төпчүткен складындан тудуг-септелге материалдарын алган дугайында фактуралар бар-даа болза, бүрүткел дептеринде киир бижиттинмээни база чиктиг.

Бүдүн 1998 чылда шалыңга ниитизи-биле 136 муң рубльди 3 удаа, 1999 чылда 51 муң рубльди үндүрген бооп турза-даа, ажылчыннарның чугаазыбиле алырга, 1997 чылдың эгезинден тура шалың акшазын холга чаңгыс-даа ап көрбээни шуут кайгамчык. А ол-ла ажыл-агыйның аппарат ажылдакчылары бо чылдың сентябрьга чедир шалының апканы коллективте чөптүг эвес чоруктун тергиидеп турарын бадыткап турар-дыр.

1998 чылда Барыын-Хемчик кожуунуң сан-хөө кылдызиниң даргазы В. А. Кечил-оол баштаан комиссия ук бүдүрүлгениң санхөө байдалын база дорт көрдүнген акшаларны канчаар чарыгдап турарынга хамаарышкан хыналданы чоруткан. Хыналданың түннелинде үүрмек-аармак чарыгдалдардан аңгыда, 125 тонна хөмүр-даштың база 5575 рубль түнге кывар-чаар материалдарның кайнаар-даа кире бергени билдинмейн артып калган. Түннелинде чүү болганыл дээрге, хыналда ол хире үре-түннелдиг болганы ол ийикпе, В. А Кечил-оолга коммунал ажыл-агыйының акшазы-биле коттедж бажың саттынып, хол-даа актаттынган болуп турар.

Бо бүгү хажыдыышкыннарны илередип, эрте дээре соксадыры-биле чурттакчылар хомудал-билдириишкиннерни чогуур черлерге киирерге, чүге-ле ийик түннелдер сыр дедир үнүп келири бирде-бирде мунгаранчыг-даа апаргылаар Барыын-Хемчик кожуунуң чагырга даргазы И С. Идам-Сюрюн-даа бажынналган, Кызыл-Мажалыктың улус судьязы турган Федосеев дээрзи колхозтуң бажынын 22 муң рубльге садыпкаш, сонгаар чорупкан. Милиция ажылдакчылары Н. А. Сааяа бажынын септээринге 9 муң, О. Хомушкуга 5430 рубль түнге акшалар-даа үндүртүнген. А ол бүгү хажыызынче чардынган акшаларны кымнар эгидерил, оон дугайында тускай керээлер, дугуржулгалар чардынган бе?

Ниитилелдиң эн-не үнелиг дээди чаяалгазы — кижи болгай. Кижилер, ылавылааргa, ажылчын күш чок болза, сайзырангай ажыл-агыйлыг бүдүрүлгедаа турар деп бе? Ынчангаш, бир-ле дугаарында ажылчыннарже сагыш салып, оларның амыдыраңчурттаар байдалын экижидип бээр туржук, акша-шалының чыл-чылы-биле бербейн, дорт көрдүнген акшаларны шын эвес чарыгдап турда, бүдүрүлге-даа хоозурап дүжүп турбайн канчаар.

Ынчангаш бистиң бижээн бо чүүлүвүстү үндезинге ап улуг хыналдаан чоруткаш, чогуур түннелдерни үстүнде даргалар черле үндүрер боор деп идегеп арттывыс.

Ажыг кыштың соогу-биле чергелештир, материалда ады кирген даргалар бистерни эргезин ажыглап ажыннады үре бээрин күзевейн тур бис. Ынчангаш дарый хемчегден үндүрерин кызыдып көрүнер, улуу-биле дилеп тур бис.

Валерий МОНГУШ.

Кызыл-Мажалык суурда 2 каът бажыңнарның чурттакчыларының мурнундан.

Парлалга конференциязы

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак Москвага ийи неделя хире ажыл-албан кылып чорааш, октябрь 29-та ээп чанып келген. Ол-ла хүн журналистер-биле парлалга конференциязын эрттирген.

Президентиниң парлалга секретары Р. И. Самбу парлалга конференциязын ажыткаш, Москвага ажыл-албан кылып чораанының допчу түннелдерин чугаалап бээри-биле Ш. Д. Ооржакка сөс берген.

ДЕТКИМЧЕНИ КӨРГҮЗЕР

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң хуралынга киришкенин баштай журналистерге таныштырган, анаа үжен ажыг айтырыгларны чугаалашкан.

Россия Федерациязының Чазаанга Президентиниң командазы улуг ажылды кылганын ол дыннаткан. Чазак Даргазы В. В. Путинге хурал болуп эрткен. Анаа Россияның шупту субъектилериниң удуртукчулары киришкен. Бо хуралга чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң байдалын болгаш 2000 чылга чедир сорулгаларының дугайында айтырыгны чугаалашкан. В. В. Путин чүве чугаалааш, бо чылдың тос айларында чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң көргүзүглери түгээр болганын демдеглээн 73 субъект иштики ниити продукция бүдүрерин көвүдеткен, оон иштинде Тыва база бар. Ону улам көвүдедирин айыткан. Экономиктиг реформаларны чорударда частырыгларны кылганындан Россия чоорту делегейниң чиг эт бээр чурту болуп бар чыдарын ол чугаалааш, ону болдурбазы-биле дүрген болгаш үр хуусаалыг программаларны ажылдап кылгаш, хүлээп алырын чугулалап көрген. Ылангыя эртемге үндезилеттинген технологияны сайзырангайжыдар. Эртемни, өөредилгени деткиириниче кичээнгейни угландырган, амгы үеде кол черни олар ээлээр. Сан-хөө талазы-биле айтырыгларга доктаагаш, дотация алыр регионнарның санын кызырар сорулганы салган. Амгы үеде Россияда 79 регион дотация ап турар, чүгле он регион донар. Мону таарымча чок деп санаан. Бюджет харылзааларын экижиде-ринче сагышты хурал салган. Шалын өрезин 2000 чылдың ортанга чедир үзе санажыр, бюджет организацияларынга ай санында шалың бээр хемчеглери алыр.

Россия Федерациязының 2000 чылда бюджединиң дугайында чугааны хуралга кылганын Президент дыннаткан. Бо чугула документиниң кол оорга-зын Күрүне Думазынга түүлдүгзүнүп көрген, декабрьда ону хүлээп алыры-биле ажылдап турар.

Күрүне Думазының соңгулдаларынга хамаарыштыр кыска анализти хуралга кылганын Президент чугаалаан.

Үш талалыг комиссияның кежигүнү болгаш оон хуралының ажылынга киришкенин журналистерге ол чугаалап берген. Ону РФ-тиң Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. Б. Христенко удуртуп эрттирген. Аңаа фондуларда өскерилгелерни сайгарып көрген.

РФ-тиң Чазак Баштыңының бирги оралакчызы Н. Е. Аксененкога болган хуралга Ш. Д. Ооржак олурушкан. Тыва Республиканың, Архангельск областын болгаш өскелернин-даа кыштаглаашкынга белеткелиниң дугайында айтырыгны аңаа чугаалашкан. Бо талазы-биле бистин санаашкыннарывыска чоокку үеде камгалаар. Тыва Республикада чамдык девискээрлерден эвээш акша ап турары илереттингенин ол чугаалааш, бистен 2-3 катап чурттакчызы эвээш Чукотка Тывадан 5-6 катап хөй акшаны ап турар болган. Ону өөренип көргеш, соңгу чүкке деннештирген чүлерже чүүктер соөртүрүп-биле 14 миллион рубльди Чазактың курлавыр фондузундан биске бергенин дыннаткан Н. Е. Аксененко-биле "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайының ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан чугааны кылган, бо талазы-биле тускай комиссияны чорудар болган.

Президент республиканың чурттакчы чонун аъш-чем тараазы-биле хандырар айтырыгны шиитпирлээриниң хемчеглерин алган, дугуржулга, чугаалажыышкыннарны кылган.

Республиканың социал адырын акшаландырар талазы-биле РФ-тиң Чазак Баштыңының оралакчызы В. И. Матвиенкога болур хуралга элээн үр үениң дургузунда белеткенгенин ол чугаалааш, хуралдың болганын, анаа кандыг айтырыгларны шиитпирлээрин тайылбырлаан. Бо хуралга социал адырны харыылаар РФ-тиң яамыларының, ведомстволарының харыысалгалыг ажылдакчылары олурушкан. Түннелинде хурал протокол шиитпирин хүлээп алган. Уруглар пособиези 275 миллион рубльди, шалың өрезин, тускай сорулгалыг программаларга чарыгдаары-биле көрдүнген акшаларны бээрин болгаш өске-даа хемчеглерин ында айыткан. Протокол шиитпириниң күүселдезинче кол кичээнгейни угландырган. Бо чылдың декабрьның баштайгы он хонуунда В. И. Матвиенко РФ-тиң социал адырының удуртукчулары-биле кады Тывага келгеш, тус черде байдалды ханы өөренир, протокол шиитпириниң болгаш Чазактың 1045 дугаар доктаалының күүселдезин хынап көөр болган. Оон түннелдерин Москвага чугаалажыр. Ол ышкаш РФ-тиң Сан-хөө яамызының ажылдакчылары келгеш, Тываның сан-хөөзүнүң байдалын хынап көөрүн чугула деп санаан. Ынчангаш РФ-тиң Сан-хөө яамызының сайыдының оралакчызы Е. В. Пушнинни Тываже чалаанын Ш. Д. Ооржак дыннаткан.

Күрүне Думазынга Президент, депутат Г. А. Салчак, ТР-ниң Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. М. Оюн, ТР-ниң Экономика сайыдының хүлээлгезин күүседип турар С. Н. Сапова Тыва Республиканың 2000 чылда бюджединге хамаарышкан ажылларны кылганын ол чугаалаан. Тываның келир чылгы бюджединде көрдүнген сан-чурагайлар чүгээр болуп турарын айыткан.

"Россияның чаңгыс аай энергия системазының" акционер ниитилелиниң хуралынга Ш. Д. Ооржак киришкен. Бистин республикага "Тываэнерго" акционер ниитилелин тургузар дугайында чугаа аңаа болган. Бо талазы-биле ажылчын бөлүктү тургускан. Кайы-даа черге хамаарышпас тускай организация Тывага тургустуна бээр.

Президент болгаш оон командазының кежигүннери Москвага ажыл-албан кылып чоруп тургаш, РФ-тиң дертен хире яамыларынга, ведомстволарынга барып, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээр хемчеглерни ап, чонунуң эрге-ажыы дээш ажылдарны чорутканын Ш. Д. Ооржак түннелинде чугаалаан.

Парлалга конференциязының киржикчилери Президентиден сонуургаан айтырыгларын салган.

Тыва Республиканың социал-экономиктиг байдалын чогумчудар талазы-биле РФ-тиң Чазаанын 1045 дугаар доктаалын күүседир ажылдар чоруттунуп эгелээн бе? Доктаалды күүседир талазы-биле хемчеглерни ап эгелээн, ылангыя чагыкчы РФ-тиң Националдар яамызы ажылдап турар деп харыылаан.

— Кызыл хоорайның школаларының башкыларының ажыл соксадыышкынын канчаар көрүп турар силер?

— Башкыларның негеллези чөптүг, бир эвес акша турган болза ону хандырар ужурлуг бис.

— Күрүне Думазынга Тываның чаңгыс мандаттыг № 27 округундан депутатка кандидат кылдыр чеди кижини депшиткен, олар документилерин дужааган. Оларга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Оларга мээң хамаарылгам анаа, шуптузу чоннуң төлептиг оолдар, кыстары-дыр.

—"Шын", "Тувинская правда" солуннар октябрь 21-ден бээр үнмейн турар, чылдагааны ТР-ниң Сан-хөө яамызы акшаландырбайн турар. Соңгулдага белеткелдер эгелээн, оон материалдарын парлаары саадап турар. Бо берге байдалдан канчап үнерил?

— **Деткимчени көргүзер бис** — деп, Президент харыылаан

Ш. Д. Ооржактан өске-даа айтырыгларны салган, анаа чогуур харыыларны берген.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Декабрь 19 — соңгулдалар хүнү

ШЫНЧЫЛ, ЧӨПТҮГ

Россия Федерациязының Конституциязының 84 үүлүнге дүүштүр Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцин 1999 чылдың август 9-та 1999 чылдың декабрь 19-та Күрүне Думазынга соңгулдалар эрттирер дугайында Чарлыкка ат салган.

Соңгулдаларны эрттирер кылдыр доктаадыры — соңгулда эргезиниң эң чугула талазы, чүге дизе чогуур үезинде болгаш үе-үелеп соңгулдаларны эрттирер кылдыр доктаадыры делегей эвилелиниң бүгү-нити хүлээп көргени, күрүне эрге-чагырга болгаш тус чер бот-башкарылга органнарынче хамаатыларның соңгуттурар база соңгуттурган туруп болур эргези хандыртынар. Россияның Президентизиниң соңгулдаларын Федерация чөвүлели, а Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаларын — Россия Федерациязының Президентизи доктаадыр деп Конституциянның 84, 102 үүлдеринде тодараткан.

Бир эвес Федерация Чөвүлели болгаш Россия Федерациязының Президентизи соңгулдаларның үезин доктаадыр талазы-биле боттарының конституция езугаар хүлээлгезин күүсетпейн баар таварылгада, Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязы соңгулдаларны эрттирер дээрзин хоойлуларда айтып турар. Россияның хоойлужудулгазының соңгулдалар эрттиреринiң хуусаалары-биле холбашкан база бир онзагай үүлүн демдеглеп каары артык эвес. Ылангыя ХКД-ниң чамдык чурттарынга сөөлгү үеде чаа хуусааже президентилерниң бүрүн эргелериниң хуусааларын соңгулдалар аргазы-биле эвес, а референдумнар, шилиишкин чок соңгулдаларның онзагай хевириниң аргазы-биле узадырының практиказын ажыглап турар. Россияның хоойлулары ындыг практикадан магадылалдыг. Россия Федерациязының референдумунче Россия Федерациязының Президентизинин, Россия Федерациязының Федерация Чөвүлелиниң, Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадырының азы бүрүн эргелериниң хуусаазын узадырының айтырыгларын киирбес, а Россия Федерациязының Президентизиниң болгаш үстүнде адаттынган күрүне эрге-чагырганың өске-даа органнарының хуусаа бетинде соңгулдаларын эрттирерин референдумга киирип болбас. Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдаларының дугайында болгаш Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында федералдыг хоойлулар соңгулдалар эрттирер кылдыр доктааткан үүнден соңгулдалар болур хүнге чедир хуусаа дөрт айлардан эвээш эвес болур ужурлуг деп доктаадып турар.

Күрүне эрге-чагырганың федералдыг органнарының, Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагырга органнарының, тус бот-башкарылга органнарының бүрүн эргелериниң хуусаазын Россия Федерациязының Конституциязын, федералдыг конституциялыг хоойлулар, федералдыг хоойлулар, Россия Федерациязының субъектилериниң конституцияларын, уставтарын, хоойлуларын, муниципалдыг тургузугларының уставтарын езугаар доктаадыр. Ажылдап турар күрүне органнарының азы соңгуттурган депутаттарның бүрүн эргелериниң хуусаазын өскертип (узадып азы эвээжедип) болбас Хостуг болгаш чөптүг соңгулдаларны өйлеп эрттирген турар ужурлуг.

Ам Күрүне Думазын тодарадып көөрү-биле оон төөгүзүнче бичии када хая көрнүптээлинер.

Дума дээрге шаанда чамдык албан черлериниң ады-дыр. Чижээлээрге, 15-17 вектерде Бояр Думазы турган (дээди феодалдар-боярларның чөвүлели-дир). 1906-1917 чылларда Күрүне Думазы — Россияга хоойлу үндүрер, соңгулдалыг, төлээлелгелиг албан чери турган. Хоорай Думазы, Чер Думазы тургулаан, ол дээрге — хоорай болгаш чер эргелелиниң соңгулдалыг органнары-дыр. Дума дээрге — хаанныг Россияның төлээлелгелиг, соңгулдалыг, хоойлужудулгалыг, чөвүлээр эргелиг азы административтиг албан чери.

Россия Федерациязының чаа Конституциязының мооң мурнунда күштүг болуп турган конституциязындан ылгалы чүдел дизе, "Соңгулда системазы" деп тускай эге ында чок болуп турар, соңгулдаларны башкарарынга тураскааткан шоолуг хөй эвес санныг үүлдерни киирген. Конституцияның 3 үүлге дүүштүр алырга, чоннуң эргечагырганың дээди дорт илергейлээшкини референдум азы хостуг соңгулдалар болуп турар, а 32 үүл Россия Федерациязының хамаатыларының күрүне эрге-чагырга болгаш тус чер бот-башкарылга органнарынче соңгудар база соңгуттурган туруп болур эргезин быжыглап турар. Федералдыг Хурал — Россия Федерациязының парламентизи — Россия Федерациязының төлээлел болгаш хоойлужудулга органы болуп турар. Федералдыг Хурал ийи палатадан — Федерация Чөвүлелинден болгаш Күрүне Думазындан тургустунар.

Күрүне Думазын дөрт чыл хуусаага соңгуур.

Күрүне думазы 450 депутаттан тургустунар.

Россия Федерациязының федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутады кылдыр Россия Федерациязының 21 хар четкен база соңгулдаларга киржир эргелиг хамаатызы соңгуттурган туруп болур. Чаңгыс ол-ла кижи хары угда Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү, Күрүне Думазының депутады бооп болбас. Ол ышкаш ол күрүне эрге-чагырганың өске-даа төлээлел органнарының болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының депутады бооп болбас.

Күрүне Думазының депутаттары профессионал доктаамал үндезинге ажылдаар, башкылаар, эртем ажылы кылыр болгаш өске-даа чогаадыкчы ажыл-чорудулгадан аңгыда, олар күрүне албанынга туруп болбас.

Чаа чыыштың Күрүне Думазының ажылдап эгелээр үезинден эгелээш мурнундагы чыыштың Күрүне Думазының бүрүн эргелери дүжер.

Күрүне Думазы соңгуттурган соонда үжен дугаар хүнде баштайгы хуралынга чыглыр. Россия Федерациязының Президентизи Күрүне Думазының хуралын ол хуусаадан эрте чыып болур.

Күрүне Думазының башкарылгазынга хамааржыр үүлдер болза:

а) Россия Федерациязының Чазааның Даргазын томуйлаарынга Россия Федерациязының Президентизинге чөпшээрелди бээри;

б) Россия Федерациязының Чазааңга бүзүрел дугайында айтырыгны шиитпирлээри;

в) Россия Федерациязының Төп банкызының Даргазының албан-дужаалынга томуйлаашкын болгаш албан-дужаалдан хостаары;

г) Саналга палатазының Даргазының албан-дужаалынга томуйлаашкын болгаш албан-дужаалдан ону база оон аудиторлар составының чартын хостаары;

д) федералдыг конституциялыг хоойлуга дүүштүр ажылдап турар кижи эргелериниң талазы-биле Төлээлекчиниң албан-дужаалынга томуйлаашкын болгаш албан-дужаалдан хостаары;

е) келдерелди чарлаары;

ж) албан-дужаалындан ону дүжүрер дээш Россия Федерациязының Президентизинге удур бурууудаашкынны үндүрери.

1. Күрүне Думазы Россия Федерациязының Президентизинге удур оон идип үндүрген үезинден Федерация Чөвүлели чогуур шиитпирни хүлээп алгыжеге чедир ол тараттынган туруп болбас.

2. Күрүне Думазы Россия Федерациязының Конституциязын езугаар оон башкарылгазынга хамааржыр айтырыглар талазы-биле доктаалдарны хүлээп алыр.

Бир эвес Россия Федерациязының Конституциязында шиитпирлер хүлээп алыр өске чурум көрдүнмээн болза, Күрүне Думазының депутаттарының ниити санындан бадылаашкынның хөй кезиие-биле хүлээп алыр.

Күрүне Думазы федералдыг хоойлуларларны хүлээп алыр. Хүлээп алдынган федералдыг хоойлуларны беш хонук дургузунда Федерация Чөвүлелинге көөр кылдыр дамчыдар. Россия Федерациязының Конституциязының 111 болгаш 117 үүлдеринде көрдүнген таварылгаларда, Күрүне Думазын Россия Федерациязының Президентизи тарадып болур. Россия Федерациязының бүгү девискээринге шериг азы онза байдалдың хөделиишкининиң үезинде, а ол ышкаш Россия Федерациязының Президентизиниң бүрүн эргелериниң хуусаазының төнеринге чедир алды айлар дургузунда Күрүне Думазы дүжүртүнген туруп болур.

Россия ышкаш ындыг улуг, канчаар-даа аажок улуг девискээринге 105 миллион ажыг соңгукчулар чурттап турар чуртка соңгулдалар эрттирип турда, организастыг, информастыг, суртаал, сан-хөө байдалдыг хөй-хөй айтырыглар илереп келир. Оларның аразында соңгулдалар түннелдерин үндүреринiң хуусаалары, соңгулдаларны организастаарының өртек-үнезинин хөлчок аары, соңгулдаларны организастаарынче участок, девискээр соңгулда комиссияларының бадылаар болгаш чөвүлээр эргелиг хөй санныг күүседиккчи-кежигүннерни хаара тударының чугулазы болгаш кожууннардан база хоорайлардан келир статистиктиг отчеттарның болгаш санмедээлерниң ылаптыын хандырары дээн ышкаш өскедаа айтырыглар бар.

Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаларының соңгулда кампаниязының чедишкини бүгү деннелдериниң соңгулда комиссияларының бир демниг ажылындан хамааржыр. Олар чүгле соңгулдалар дугайында хоойлужудулгага дүүштүр ажылдаар ужурлуг. Бүгү-ле чүве чүгле хоойлуга үндезилеттинген турар ужурлуг. Соңгулда комиссияларының кол сорулгазы — соңгулдаларны белеткээриниң болгаш эрттиреринiң бүгү-ле үе-чадаларында соңгулда чорудулгазының шынарын бедидери. Хамыктың мурнунда Россияның соңгукчу бүрүзү ыйыышкындан хостуг, медерелдиг шилиишкинни кылзын дээш соңгукчуларны медээлер-биле хандырарын экижидер дугайында чугаа чоруп турар. Чаа хоойлу езугаар соңгулда каттыжыышкынарының эрге-хүлээлгелери ылавылаттынган, соңгулдаларның сан-хөө талазы-биле хандырылгазы чурумчуттунган, соңгулда долаазының албан чери тургустунган, девискээр болгаш участок соңгулда комиссияларының бажыңнарынга бадылаашкынны хуусаа бетинде чорударының аргазын күш чок болдурган. Оон орнунга үндүр бижидилге шчнзылгазын киирген. Соңгулдаларны эрттиреринге хөй-ниитиниң контролюн тударынче улуг кичээнгей салдынган.

Хайгааракчыларның эрге-хүлээлгелери федералдыг хоойлуларда тодаргайы-биле илереттинген. Хоойлуда боттуг чаа үүлдер соңгулда мурнунуң суртаал ажылы-биле холбашкан. Ол дээрге күрүне телерадиокомпанияларның каналдарынга төлевирлиг болгаш халас эфир үезин бээрин, а ол ышкаш массалыг информация чепсектеринге суртаалды шын езу-биле чорудары-дыр.

Соңгулда комиссияларының кол соңгулдаларының бирээзи — кандидаттар дугайында медээлерни соңгукчуларга чедирерин хандырары. Соңгукчулар кымны соңгуурун, бадылаарын ыяк билген турар ужурлуг. Амгы үеде хоойлужудулга боттуу-биле өскерилген. Оон аңгыда, ак сеткилдиг болгаш арыг соңгулдалар дугайында бодал чарлаттынган болгай. Ак сеткилдиг, шынчы, чөптүг соңгулдаларның эргежок чугулазының дугайында тайылбырның удурланыкчылары чок. Ынды болзажок ол дээрге чүгле сөстер-дир. Ол сөстер ажыл-херектер-биле хынаттынган, бадыткаттынган турар ужурлуг.

Кара-Сал БУДУК-ООЛ.

АРХИВ — ТӨӨГҮНҮҢ ХЕРЕЧИЗИ

Юбилейлиг чылга уткуштур

Тыва Республиканың чурттакчы чону Азия диптиң төвүнде турар бичии күрүнезиниң Россияның составынга каттыжып киргениннен бээр 55 чыл оюн демдеглеп эрттирген. Республиканың улус ажыл-агыйының бүгү адырларының бөгүнге чедир тургустунуп-даа, хөгжүп-даа келгени ол болуушкун-биле сырый холбаалыг. Шынап-ла, үлетпүр тургустунган, көдээ ажыл-агый сайзыраан, эртем хөгжөөн, тудуг-суур калбарган. Оон иштинде республиканың архив херээ база бурунгаар базымнарын кылган дээрзин чугаалаар апаар.

Архив албаны Тывага 1930 чылда тургустунган, келир чылын 70 чыл юбилейин демдеглээр. Ол чылдың июнь 23-те ТАРН ТК-ның Агитация-пропаганда килдизиниң доктаалын езугаар Тыва Арат Республиканың күрүне бижиниң тургустунганын чарлаан. Ол шиитпирни хүлээп алырда, Национал болгаш колониал айтырыгларын өөренип көөр талазы-биле эртемшинчилел ассоциациязының бадылап киирген алфавидин тыва бижиктиң үндезини болдурганын барымдаалаан. Олла доктаал езугаар ТАР-ның Эртем комитедин, оон чанынга Күрүне архивин тургускан.

ТАР-ның Эртем комитединиң Президиумунуң 1930 чылдың августа үндүрген шиитпирин езугаар бүгү-ле күрүне албан черлеринге болгаш хөй-ниити организацияларынга архив материалдарын күрүне архивинге бир ай хуусаа дургузунда дужаарын даандырган.

1945 чылдың май 7-де, ССРЭ-ниң Иштики херектер талазы-биле Улус комиссариадының Кол архив эргелелиниң саавырынга үндезилээш, Тыва автономнуг областың улус депутаттар Совединиң күүскому областың күрүне архивин тургузар дугайында шиитпирни хүлээп алган. Оон улаштыр ажыл шуудап эгелээн. Архивте шыгжаттынган материалдардан ол, Тыва чоннуң шилилге кылган үези, канчаар көстүп турарыл?

Хамыктың мурнунда ынчангы үе берге турган дээрзин чугаалаар апаар. Ада-чурттуң Улуг дайыны чоруп турган. Ол үш чыл ажыр үргүлчүлээн, колдуунда адакталып кел чыткан-даа болза, аъш-чем чедишпес, эртенден кежээге чедир аар-берге ажыл, фронтуда дайылдажып турар чоок кижилерниң салым-хуузу дээш сагыш човаашкын, ээп келбес дайынчыларны сактып качыгдаан өг-бүлелер, ада-ие, хайгаарал-азырал чок арткан өскүс ажы-төл... Шак мындыг берге үеде Тыва Арат Республика Совет Эвилелиниң, оон иштинде Россияның составынга каттыжып кирген.

Тозан чылдарның эгезинде бистиң чуртувуска демократия кидин-түлүк калбарып турда, Тываны ССРЭ-ниң составынга күш-биле киирген, чон аңаа удурланып турган дээн ышкаш хөөннер турган чүве. А Тыва Республиканың Төп күрүне архивинде шыгжаттынган материалдардан алгаш көөрге, ол шилилгени чон деткип турган. Чижек кылдыр эрги солуннарның арыннарын ажыктылап көрээлинер.

"64 харлыг мен. Бо назыда мындыг улуг өөрүшкү көрбээн мен. Социалистиг күрүне — Совет Эвилелиниң төрээн төлдери апарган бис"— деп, Биче Хуралдың ээлчег чок VIII сессиязынга оон хоочун кежигүнү Иргек деп кижи чугаалап турган. Эрзинниң Сарыг-Булун чурттуг арат Тынгыжаа дээрзи база орус улустун өг-бүлезинге киргенин деткип турарын айыткан.

Ол болуушкуннарга хамаарышкан байырлыг хуралдар дугайында дыннадыгларда оон киржикчилери бо шилилгени улуг деткиишкин-биле хүлээп ап турарын, чуртта болуп турар улуг дайынга тиилелгеге үлүүнүң дугайында саналдары бар. Кызылдын сапык кылыр мастерскаязының быжылга цегинин бригадири Сеңгин-оол деп ажылчынның сөстери бо: "Бистиң ыдыктыг күзеливис боттанган. Ам бистиң кол сорулгавыс — немец-фашистиг эжелекчилерни дүрген чылча шавар болгаш ааскежиктиг чаа амыдыралче кирер сорулга-биле ам-даа күженнишкинниг ажылдаар ужурлуг бис. Бодум хуумда үлүүмнү ай санында 180-200 хуу күүседип турар мен, бүдүрүкчүлүг чорукту ам-даа улгаттырар хүлээлгемни алдым".

Улуг тиилелгени дүрген чедип алыр сорулга-биле дыка хөй чурттакчылар боттарының хуу акша-хөренгизин база дузаламчы кылдыр берип турган. Хензиг чижектер: Эрзин чурттуг Тава деп арат 300 акшаны тиилелге фондузунче киирген, мурнакчы малчын Шойдак 100 акшаны берген. Тожунуң аңчылары Кызыл шеригге диңг кежин 6300-түү, киш кежин 35-ти чоруткан.

Бо болгаш мындыг хевирлиг материалдар архивте эвээш эвес. Тываның ССРЭ-ниң составынга кирип турар чорук ол үеде кижи бүрүзүнге шын шилилге деп бүзүрелди тывылдырып турганы моон илдең. Ол шиитпирге удур кижилер турду-даа ыйнаан, ынчалза-даа олар боттарының бодалдарын ажыы-биле илеретпээнинден ындыг факт бар деп бадыткаары берге. А бир эвес кымбир кижи ол ниити политикага чөрүштүр чүве чугаалаан болза, оон оруу билдингир болгай.

...Ам архив дугайында чугаавысче катап эглип келилиңер. Республиканың архив херээниң сайзыралы база бо болуушкун-биле холбашкан дээрзин үстүнде чугаалаан мен.

1946 чылда Красноярскиниң край архивинден 1918-1920 чылларда ажылчын болгаш тараачын депутаттарның Урянхай край Совединиң 181 санныг херектерин, Урянхай край Белоцарск хоорайының милиция начальнигинин дээн 15 херээн, Урянхай край Совединиң чанында урянхай тус чер трибуналының 4 херээн шилчидип алган. Оон аңгыда Новосибирскиниң күрүне архивинден база 24 херекти шилчиттирген. Шак ындыг ажылдар соонда күрүне архивинде фондулар 44, шыгжамыр единицалар 1033 четкен.

1949 чылда кожууннар аразының күрүне архивтери Туранга, Сарыг-Сепке, Бай-Хаакка, Шагаан-Арыгга болгаш Кызыл-Мажалыкка тургустунгулаан

1952 чылга чедир бүгү архивтер чангыс черге турган болза, ол чылын партия архивин тускайлаан Областың партия болгаш комсомол организацияларының материалдарын СЭКП обкомунуң архивинче шилчиткен. (ССРЭ буступ, Коммунистиг партия дүжүп калган соонда партия архивин база Төп күрүне архивинге каткан).

1962 чылда областың күрүне архивин Тыва АССР-ниң Төп күрүне архиви кылдыр эде тургускан. Ол үеден бээр архивистерниң ажылы улам идепкейжээн. Кожуун-сумуларда, албан черлеринде документилер-биле ажылды күштелдирген. Ындыг турбуже, Төп күрүне архивиниң шыгжамыры хензиг, чүгле 63 дөрбелчин метр черге турган, аңаа 18 мун хире херек шыгжаарынга дөңгүп кирер, а районнарга байдал оон-даа берге, ынчангаш дыка хөй херектер четчелеттинмейн турган.

Төп күрүне архивиниң амгы турар бажының 1977 чылда ажыглалга киирген. Ону организацияларның, албан черлериниң болгаш бүдүрүлгелерниң доктаамал шыгжаар документилери-биле четчеээн, ол ажылды долу харылаар киллистер тургустунган, кадрларны белеткээн.

Төп күрүне архивиниң шыгжамырларында бистиң 1756 чылдан бээр эткен төөгүвүске хамаарышкан эрги моол, эрги тыва, амгы тыва болгаш орус дылдарда бижиттинген 250 мун хире херектер бар.

Мурнундагы партия архиви база Төп күрүне архивинде кирип турар дээрзин үстүнде чугаалаан мен, ону ам партияларның болгаш хөй-ниити организацияларының архив документилериниң төвү деп эде адаан. Аңаа Тывага тургустунган бүгү партиялар, шимчээшкиннер болгаш өске-даа хөй-ниити организациялары документилерин дужаар ужурлуг. Кым бодунуң ажылын төөгүге артырыксаар болдур, документилерин ук төпке дужаар болза, ол кезээде шыгжагга кире бээр.

Амгы үеде республиканың 16 кожуунунда архив килдистери ажылдап турар. Документилер шыгжаар оран-савабиле олар хандыртынган. Ынчалза-даа акша-хөренги чедишпес апарганындан чогуур негелде езугаар ажылдаары болдунмайн турар. Дыка хөй кожууннарның архив шыгжамырларында өрт-камгалал сигнализациязы чок, сумуларда хагдынып, дүшкен бүдүрүлгелерниң, организацияларның доктаамал шыгжаар ужурлуг документилерин алыры бергедээр таварылгалар бар. Оон уламындан пенсия назыны четкен дыка хөй кижилер чогуур шынзылгазын архив черлеринден ап шыдавайн баар таварылгалар бар.

Төп күрүне архивинде байдал дыка нарын Шыгжамыр өрээлдери долуп чоруп орар. Оон бажыңының крышазы калбак болганындан чаъс чаап кээрге-ле, дамдылаар, оон уламындан төөгүнүң тураскаалы болур документилер узуткаттынар чыгыы апарып турар Архив ажылдакчылары бажыннарындан клеенка, полиэтилен материал эккеп тургаш херектерни камгалап ап турар. Бо айтырыгны ийи чыл ажыр Тыва Республиканың Чазааның харыысалгалыг ажылдакчыларының мурнунга тургузуп келген бис, акшакөпеек чогундан ол чангыс черде шимчевестээш турупкан. Оон аңгыда одалга системазы база септелгени негеп келген. Өртке удур айыл чок чоруктун дүрүмнери хажыттынып турар: проводкалар эргижирээн, өрт өөрүвер херекселдер чок... Акша чок.

2000 чыл — республиканың архив албанынга юбилейлиг чыл. Аңаа киржири-биле чүгле республика иштинден эвес, Москвадан, кожавыста девискээрден база аалчылар келир А Төп күрүне архивиниң иштики байдалы таан чегенчиг, каш чыл улаштыр чугайлаттынмаан.

Шак мындыг берге айтырыглар бо юбилей бүдүүзүнде архивчилернин херектерин өйүп чоруур-дур ийин

Дангыт ЧЫДЫМ,
Тыва Республиканың Күрүненің архив албанының даргазы.

ТР-ниң Чазаанда

ТУРУМ АЖЫЛДААРЫН ХАНДЫРАР

Тыва Республиканың Чазааның эвлелиг хуралы ноябрь 9-та болуп эрткен. Президент — Чазак Баштыңы Ш.Д. Ооржак хуралды удуртуп эрттирген. Аңаа чэрби хире айтырыгларны чугаалашкан.

2000 чылда Сидней хоорайга (Австралия) болур XXVII Олимпий оюннарынга Тыва Республикадан киржир спортчуларның белеткелиниң дугайында ТР-ниң Спорт күркомитединиң даргазы С.Ы. Ооржактың илеткелин хуралга дыннап, чугаалашкан. Келир чылын болур Олимпий оюннарынга Россиядан 400 ажыг спортчу киржир, оларның аразында ча адар Елена Достай, боксер Саян Санчат, хостуг хүреш мөгези Чечен-оол Монгуш белеткелге киржир. Бо спортчуларның янзы-бүрү чергениң делегей, Россия маргылдааларынга, өөредилге-белеткел чыылдаларынга киржиринге чеже хире акша-төгерикти чарыгдаар дугайында чугаа, сайгарылганы кылгаш, бо талазы-биле доктаалды хүлээп алган. Ол ышкаш Олимпий оюннарынга спортчуларны белеткээр штабты тургускан.

1999-2000 чылдарның күскү-кышкы үезинде Тыва Республиканың одалга-энергетика комплекизиниң доктаамал ажылдаарын хандырар талазыбиле соңгаарлаттынмас хемчеглер дугайында айтырыгны чугаалашкан. ТР-ниң Одалга, энергетика болгаш транспорт сайыды Н.О. Даңзы илеткел кылгаш, бо улус ажылагыйының адырында байдалга тодаргай анализти берген Республиканың одалга-энергетика комплекизи кышка колдуу белен Кызылдың ЧЭТ-те хөмүр-даш курлавыры бар, өскелери ону сөөртүп ап шыдаваан. Ылангыя чедери берге ырак суурларда одаар үүл чедиртинмээн "Каа-Хем" хөмүр-даш разрези долу күжүбиле ажылдаар аргазы чок, дериг-херекселдери, техниказы эргижирээн болуп турар. Моон уламындан ЧЭТ-терже, кожууннарже одаар үүл сөөртүр айтырыг чидии-биле тургустунуп келген. Бир эвес боже кол кичээнгейни салбас болза, кыжын соок үеде берге байдал түргустунуп кээп болур. Мындыг чорукту болдурбазы-биле Чазак бо айтырыгже улуг кичээнгейни угландырган. Бо талазы-биле чүү кылырын хуралга чугаалашкан. Бааза бүдүрүлгелерге дузаламчы болгаш трансферт акшаларын республикага келгениниң шаа-биле үлеп берген, деткимчени көргүскен. Республикага одалга сезонун эрттирерин хынаар, деткимче, дуза көргүзер республика комиссиязын тургускан, ону эвлээн каш бөлүктерге үскен. Ук комиссияны ТР-ниң оралакчы-президентизи А.А. Мельников удуртуп турар. Республиканың одалга-энергетика комплекизиниң доктаамал турум ажылдарын хандырар хемчеглерни айыткан доктаалды хурал хүлээп алган.

Хуралдың түннелинде Ш.Д. Ооржак чүве чугаалааш, бо чылдың эрткен тос айларында ТР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге доктаап, яамыларның, комитеттерниң, ведомстволарның канчаар ажылдааныың анализин берген. Улетпүр яамызы чүгээр ажылдаанын демдеглээн. Көдээ ажыл-агый, Өөредилге, Культура яамылары, Национал банк четпес ажылдаанын айыткан. Тос айларның түннелдерин коллегия хуралдарынга чугаалашкаш, четпестерни эдер хемчеглерни ажылдап кылыр, чылды чедиишкинниг доозар дээш шудургу ажылдаар даалганы Чазак кежигүннеринге, удуртукчуларга Президент берген

Таан-оол ХЕРТЕК.

С. К. ШОЙГУ ТЫВАГА ЧОРААШ...

Россия Федерациязының Ыраккы Чөөн чүк болгаш Сибирь девискээрлериниң 1999-2000 чылдың кышкы сезонунга белеткелин хынап көөр ведомстволар аразының комиссиязы ноябрь эгезинде Кызылга чорааш барган.

РФ-тиң Хамааты камгалал, онза байдалдар болгаш бойдус халаптарының уржуктарын чайладыр талазы-биле яамының сайыды С. К. Шойгу комиссияны удуртуп чораан. Россияның Маадыры хүндүлүг чаңгыс чер-чурттуун, комиссия кежигүннерин Президент Ш. Д. Ооржак болгаш ТР-ниң Чазак кежигүннери аэропортка чаңчыл езугаар хлеб, дус, тыва шай-биле хүндүлеп, чылыы-биле уткуп алган.

* * *

Ш. Д. Ооржак биле С.К. Шойгу ужурашкан. Олар республиканың политиктиг социал-экономиктиг байдалының, кышка белеткелиниң дугайында болгаш Күрүне Думазының соңгулдаларынга хамаарышкан айтырыгларны чугаалашкан.

* * *

ТР-ниң Чазак кежигүннери биле комиссия кежигүннериниң каттышкан хуралын Чазак бажыңының хуралдаар залынга эрттирген. Оон ажылынга РФ-тиң Чазак комиссиязының кежигүннери Россияның Онза байдалдар яамызының сайыдының оралакчылары Н. И. Локтионов, В. М. Кульечев, РФ-тиң Соңгу чүк талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы Ю. Г. Ляшко, Камгалал яамызының Кол эргелелиниң начальниги генерал-полковник В. Ф. Кулаков, Күрүне тудуунуң даргазының оралакчызы Л.Н. Чернышов, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы Ш. В. Кара-оол, ТР-ниң яамыларының, комитеттериниң, ведомстволарының ажылдакчылары, кожууннар, хоорайлар чагыргаларының даргалары, журналистер болгаш өскелер-даа киришкен.

ТР-ниң Президентизи — Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржак хуралды ажыдып тура, РФ-тиң Онза байдалдар яамызының сайыды С. К. Шойгуга Россияның Маадыры бедик атты тывысканы дээш изиг байырны чедиргеш, берге болгаш харыысалгалыг ажылынга ам-даа чедиишкиннерлиг болурун, каң дег кадыкшылды, аскежикти күзээн. Республиканы политиктиг, социал-экономиктиг байдалды ол чыылганнарга таныштырган. Кышка багай эвес белеткенгенин ол дыңнаткан, септелгени чогуур үезинде чоруткан, одаар хөмүр-дашты, ыяшты дүжүрүп алганын, аъш-чем аймааның курлавыры, кывар-чаар материалдар барын чугаалаан. Бо чылдың он айларының түннели-биле алырга, үлетпүр бүдүрүлгелерниң көргүзүү өскен. Чер ажылдакчылары четпес ажылдаан. Чоннуң социал камгалалын күштелдиреринче кичээнгейни салган. Чоннуң, ие-чаштың өлүп хораары кызырылган, чурттакчы чон өзүп турар. Республикадан чоннуң көжүп үнери кызырылган, көжүп кээп турарларның саны көвүдээн. Кем-керек үүлгедир чоруктар чыл келген тудумна кызырлып орар. Ындыгдаа болза, республиканың ажыл-ижинде, чурттакчы чоннуң амыдырал-чуртталгазында таваржып турар бергелер эвээш эвезин Президент демдеглээш, оларны ажып эртер, шиитпирлээр дээш Чазак ажылдап турарын чугаалаан.

РФ-тиң Онза байдалдар яамызының сайыды, комиссияның удуртукчузу С.К. Шойгуга сөс берген. Байыр чедиргени, эки күзээшкиннери дээш Ш. Д. Ооржакка өөрүп четтиргенин ол илереткен. Чазактың үнүүшкүннүг комиссиязы Ыраккы Чөөн чүк болгаш Сибирь девискээринде крайларның, республикаларның, областарның кышка белеткелин көрүп, хынап чоруп турарын дыңнаткан. Кыдыкы Соңгу чүктүң Чукоткада, Таймырда, Эвенкияда кышка белеткелдиң багайын демдеглээш, бо талазы-биле кылыр ажылдың улуун чугаалаан. Тыва Республиканың ЧЭТ-теринге каш чыл мурнунда озал-ондак болгулап турган утпаан бис, ону болдурбас дээш бо чылын элээн хемчеглерни алган. Кышка белеткелдиң байдалын сайгарып, анализтеп көргеш, республикада ниитизи-биле кышка чүгээр белеткенген деп түннелди комиссия үндүргенин ол дыңнаткан.

"1999-2000 чылдың күскү-кышкы үелериниң ажылынга Тыва Республикның одалга-энергетика комплекизиниң белеткелиниң дугайында" ТР-ниң одалга, энергетика болгаш транспорт сайыды Н. О. Даңзы хуралга илеткел кылган. ТР-ниң Чазаа одалга-энергетика комплекизиниң кышка белеткелиниң дугайында хуралдарга каш удаа чугаалажып, доктаалдарны хүлээп алгаш, оларны күүседир дээш тодаргай ажылдарны чорутканын чугаалаан. Республика кышка канчаар белеткенгенин анализтеп, чедир кылдынмаан үүлдерни, четпестерни тодаргай айыткан. Тывага кол одаар үүл бээр "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайының ажылын экижидеринче кичээнгейни ол угландырган. Техниказы эргижирээн, моон чылдагааны-биле чедир ажылдавайн турар, ону Чазак деннелинге көөрүн саналдаан. Республиканың транспорт, харылзаа ажылында четпестерге база доктааган.

Каттышкан хурал моон соңгаар ап чорудар хемчеглерни айыткан шиитпирни хүлээп алган. РФ-тиң Онза байдалдар яамызының сайыды, комиссияның удуртукчузу С. К. Шойгу, ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак аңаа ат салган. Шиитпирде Тывага дуза чедирер чугула хемчеглерни айыткан. "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайының техниктиг эде дерилгезинге 1999 чылдың төнчүзүнге чедир дузалаар, ону 2000 чылдан эгелеп федералдыг бюджеттен акша-көпеек алыр ындыг бүдүрүлгелерниң даңзызынга киирер, Соңгу чүкке хамаарыштырган Мугур-Аксы, Тоора-Хем суурларже электри шугуму шөериниң төлевилелин кылырының айтырын көөр, "Тыва авиа оруктар" ажык акционер ниитилелинге дузаламчы акша бээр болгаш өске-даа чүүлдерни ында айыткан.

Каттышкан хуралдың түннелинде Ш. Д. Ооржак комиссияның ажылынга бедик үнелелди бергеш, улуг дузаны чедиргени дээш өөрүп четтиргенин илереткен, оон ажыл-чорудулгазынга чедиишкиннерни күзээн.

* * *

Хурал доозулган соонда С. К. Шойгу парлалганың массалыг чепсектериниң ажылдакчылары-биле парлалга конференциязын эрттирген. С. К. Шойгунуң удуртуп турары "Чаңгыс эп" ("Единство") соңгулда блогунуң сорулгазының, ажыл-чорудулгазының дугайында элээн каш айтырыгларны журналистер салган. Аңаа допчу, билдингир харыыны ол берген: "Чаңгыс эп" соңгулда блогу дээрге, политиктиг партия эвес, регионнар аразының блогу болур, ол девискээрлериң чүвени шын бодаар, угаанныг кижилериниң каттыжышкыны-дыр. Олар Россияда амгы байдалга таарзынмайн турар, бүгү күжүн, арга-дуржулгазын каттыштырып, чаңгыс черге мөөннеп алгаш, улуг Россияны чаартыр сорулгалыг. Регионнар эрге-чагыргаже боттарының төлээлерин соңгуп чорудар "Чаңгыс эп" блогунуң кандидаттарының аразында төнмес-батпас чүве чугаалаар политиктер чок, олар ажылхерек кылырынга, бүдүреринге чаңчыкканнар. Кижи бүрүзүнүң, Россияның күрүнезиниң сонуургалдарын чаңгыс эпке каттыштырар сорулга-биле соңгулдаларже чоруп орар бис".

Таан-оол ХЕРТЕК.

Төрүттүнген хүнүнер-биле!

Бистиң ачавыс, кырган-ачавыс **Доопай Даңзы-Белекович ОНДАР** октябрь айда 70 харлапкан. Ол ажыл-ижин автолавкага садыгжыдан эгелээн. Сүт-Хөл кожууннуң септелге-тудуг участогунга ажылдап тургаш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген.

Бистерни, 6 кижини өскүссүретпейн азырап, кижизидип, чурттун дээди болгаш ортумак өөредилге черлерин доостурган. Төлептиг, хүндүлүг ачавыска, кырган-ачавыска каң дег кадыкшылды, бистиң аравыска ам-даа хөй чылдарда чурттаарын күзедивис.

Уруглары, ургларының ургларындан, төрелдериннден.

ДЫҢНАДЫГЛАР

1999 чылдың НОЯБРЬ 1-ден эгелеп, 1 тонна хөмүр-даш өртээн 142 рубльге (немелде өртек үндүрүү чокка) доктаатканын "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайы күрүне бүдүрүлгези дыңнадып тур.

Республиканың одаар үүл сайгарар черин дамчыштыр чоннуң алыр хөмүр-дажы маңаа хамаарышпас.

* * *

Үш өрээлдиг чаагайжыды туткан **БАЖЫҢНЫ** садып тур мен. **Телефону 3-11-51.**

* * *

№ 24 форма езугаар үндүрүглер болгаш торгаалдар чыырынга ажыглаар № 836301-ден 836325-ке чедир дугаарлыг квитанцияларның **читкенин барымдаалааш**, оларның күш чок болганын күрүненің Кызыл хоорай талазы-биле үндүрүг инспекциязы дыңнадып тур.

Монгуш Баян-оолович АРТАС

1999 чылдың октябрь 15-те Тыва Республиканың иштики херектер органнарының хоочуну, мурнунда Иштики херектер яамызының сайыды чораан, милицияның халажылгада генерал-майору Монгуш Баян-оолович Артас мөчээн.

Монгуш Баян-оолович Артас 1913 чылдың август 5-те Чөөн-Хемчик кожууннуң Ак-Адыр деп черге төрүттүнген. 1926 чылда моол бижик өөренириниң Чадаанага ажыттынган баштайгы школазынга үш ай өөренген. 1928 чылда Кызылдың пионер школазынга өөренип кирген. Ол-ла чылын ТАР-ның Аныяктар эвилелиниң кежигүнүнге кирген. 1929 чылда Чөөн чүк улустарының Ленинградта институдунуң ажылчын факультединге өөренип кирген. Ону 1932 чылда ниити өөредилге угланыышкынныг доскан. Ол-ла чылдың июнь айдан 1933 чылдың июль айга чедир Чөөн чүк улустарының Сталин аттыг Коммунистиг университединге орус дылдан тывазынче очулдурукчу болуп ажылдаан, а 1933 чылдың август айда Тамбов хоорайда 1-ги аъттыг шериг аттыг каттышкан аъттыг шериг школазынга очулдурукчулап ажылдаарыбиле шилчиткен. Аңаа 1934 чылдың июль айга чедир ажылдаан.

1938 чылдың сентябрьда ИХЯ-ның чанында лагерьлер эргелелиниң начальнигинге ажылдаан, а 1935 чылдың июль айда ТАР-ның ИХЯ-ның ЭКОнуң оперативтиг биче төлээзинге томуйлаттырган. 1940 чылда М. Б. Артасты ИХУК-ның төп школазынга өөредип чоруткан, ону 1941 чылдың июльда доскан. 1944 чылдың ноябрьдан 1949 чылга чедир Тыва автономнуг областың Иштики херектер эргелелиниң начальнигиниң оралакчызынга ажылдап чораан. 1949-1953 чылдарда Тыва автономнуг областың Милиция эргелелиниң начальниги — КАКЭ начальнигиниң оралакчызынга ажылдаан. 1957-1962 чылдарда Иштики херектер эргелелиниң начальниги, оон улаштыр Тыва АССР-ниң ИХЯ-ның сайыды боп ажылдап келген.

М. Б. Артас амыдыралчы идепкейлиг, чүткүлдүг болгаш шилип алган мергежилинге бердингенибиле ылгалып чораан. Монгуш Баян-оолович Артастың ак сеткилдиг күшажылын Республика "Хүндүлелдиң Демдээ", "Кызыл Сылдыс", "Кызыл Тук" орденнер болгаш хөй санныг медальдар-биле шаннап, бедии-биле үнелээн.

Монгуш Баян-оолович Артастың дугайында чыыткылыг тураскаал бистиң чүректеривиске кезээде артар.

Ш. Д. Ооржак, А. А. Мельников, К. Ч. Монгуш, В. Д. Хемер-оол, В. Г. Вальков, И. Н. Товарищтай, В. П. Николаева, В. Ш. Оюн, С. С-Б. Монгуш болгаш Чазактың өске-даа кежигүннери, ТР-ниң ИХЯ-ның коллегия кежигүннери, ИХЭ-ниң хоочуннар чөвүлели.

ЦИРК КЕЛГЕН! АКШАҢ БАР БЕ?

"Цирк" дээн кыска сөс кижи бүрүзүнге кайгамчыктыг хуулгаазын сактыышкыннарны оттурар. Кара шляпа кеткен илбичи, сывырындак дузак кырында самнаан чараш кыс, кижи көрүп көрбээн элдепэзин дириг амыттаннарның оюну дээш улуг-биче чонну хөгледир, магададыр күчүлүг чүве — цирк болгай.

Үе-шаг эки турда-даа, акша-шалың албас берге бо өйде-даа кассаже хөй акша киирер арга база цирк оюну Чүгле мурнуку чылдарга деннээрге, концерт программаларында көргүзүп турар номерлерниң шынарын арай куду деннелде деп болур — оларның эн-не хөй санныг аарыкчылары болур бичии чаштарга езулуг таарыштырып тургускан сонуурганчыг номерлер эвээш, шал-бул илби-шиди көргүзери чаңчылчын бар чыдары хомуданчыг Ыт, сарбашкын, диистиң күүселдери беш харлыгларга солун болбайн аан. а элээдилер оюн-тоглаа соонда, "Рекламада көргүзүп турар эки үүлдер чоктур" деп чугаалашканын дыңнааш, хөгжүм-шии театрынга чеде бердим.

Ноябрь 4-5 хүннери. Москва хоорайдан келген цирк артистериниң оюн-тоглаазының өртээ бичии уругларга 20 рубль, улуг улуска — 30 рубль дээн чаллалдар Кызылга дыргын турду

Программада кирип турар номерлерни, оон өртек-үнезин кым тургузуп, чонга бараалгадып турарын театрның директору Каң-оол Тагалановтан айтырарымга: "Билбес мен, мээн оралакчым Александр Чимит-Доржуевич Ондардан айтырынар" — деп харыылады. Ол дарганың кожуунче сургакчылап чорупканы-биле хөгжүм-шии театрының билет садар кассазынга келдим. Оон ажылдакчызы кирер билет өртээ 20-30 эвес, 40-тен 100 рубль дээрзин менээ чугаалады.

Эң мурнуку одуругга көрүксээн кижилер улугбиче дивейн 100 рубль төлээр. Он бешки одуругдан эгелеп 80 рубль, оон 70-60-40 дээш-ле баар, эң артында одуругнуң кыдыкы олут өртээ 20 рубль.

Улус эртер чадада олурар бичии уругларның хөйүн! Кара угаан-биле безин бодап көөрге, москвачылар маңаа келгеш, дыка хөй акшаны ажылдап алган-дыр. Тыва сценаның артистери өртээ оон чүгээр солун программалыг көргүзүглерни, концерттерни, шиилерни бичии чаштарга бараалгадып шыдавас болганы ол бе деп айтырыг тургустунуп келир.

Башкылар ажыл соксадыышкынын чорудуп турур бээр, артистер база-ла бодунуң уунда, а бичии көрүкчүлерниң ажыктыг, долу дыштанылгазынче, кижизидилгезинче чогум кым сагыш салыр ужурлугул? Цирк келген, акшалыг болзунарза ол-ла-дыр дээш 100 рубль өртектиг билеттер артынга хөй-хөй бичии кижилерни тоомчага албаска кайын боор.

"Кижизидилге ажылын эки чорудар" деп-ле шаандан бээр алгыржып келдивис. 100 рубль өртектиг билеттерни 20 рубльге рекламалап, бичиилерни мегелеп турганывыс — ол чараш үүл бе? ТР-ниң Культура, кино болгаш туризм яамызы база хөгжүм-шии театрының удуртукчуларының "Бис чалаваан бис" деп бот-боттарынче чууй кагжып турганы баажызы билдинмес тывызык боон артын калган.

Урана БАЗЫР-ООЛ.

Чүгле Полкой дижир

Оон шын адын паспорт езугаар Норбу Шожапович Хертек дээр. Кымыл ол дээр болзунза, бисте ону кым-даа белен танывас. А "Полкой аан" дептер болзунарза, дораан-на танып каар Бисте ону чүгле Полкой дижир. "Полкой" дээрге, оон шола ады-дыр. Ол ады-биле бо хүннерге чедир чурттап, ажылдап чоруур. Полкой дээрге, ол ажынмас-даа, хорадавас-даа, хая көрнүп кээр. Ол хорадап деп чүве билбес, шынап-ла, "чыткан хой тургуспас" топтуг, томаанныг кижилериниң бирээзи. А өөнүң ишти Лидия Күргүүевна база ону чүгле Полкой дээр. Ажы-төлү-даа Полкой дижир. Даргазы база Полкой дээр. Шупту Полкой дээр. Чүгле ажылдап турар чериниң улуг бухгалтери оон шын адын габельге бижизе-даа, дөмей-ле Полкой дээр. Шын ады уттундуруп бар чыдар эр-дир ийин. Чүгле Полкой, Полкой, Полкой дижир.

Норбу Шожапович Хертек 1949 чылдың декабрь 8-тиң дүнезинде Кара-Хөлдүң Хөл-Өөжүнге чурттап чораан Шожап Өлбезекович Хертектиң өг-бүлезинге дөрт дугаар оглу боп төрүттүнген Алыс чурту — ырда кирген, кайгамчыктыг Кара-Хөл Адазы Турадыгга, Даспы-Аксына садыгжылап ажылдап чораан. Авазы Көвеймаа Ооржак кызы Хертек — тудугжу Ада-иезин база бодундан улуг угбалары, акызы шагда-ла "кызыл-дустаан". Бичии Норбу өскүзүнден өлбээн, ха-дуңма, төрелдериниң аразынга өзүп келген

Норбу Шожапович Хертек Кара-Хөл ортумак школазын чедиишкинниг дооскаш, 1970 чылда Ак-Довурак хоорайга чолаачылар сургуулун доосканн

Норбу Шожапович Полкойнуң чолаачы стажы ам чээрби тос чыл Ынча үе иштинде ол кандыг-кандыг көрүксенчиг, барыксанчыг, солун оруктарны эртпээн дээр боор

Полкой дуржулгалыг бирги класстың чолаачызы. Ажылынга бердинген, ак сеткилдиг, шынчы болгаш эш-өөрзүрек, хүндүлээчел, биче сеткилдиг аныяк кижи. Кожууннуң шыырак шыдыраачыларының бирээзи. Кызымак ажыл-ижи дээш чаңгыс эвес удаа хүндүлел бижиктер болгаш өртектиг белектер-биле шаннадып, мактадып келген Амгы үеде Бай-Тайга кожууннуң көдээ ажылагый эргелелинде чолаачылап турар.

Машина-техниказынга камныг, үргүлчү үзеп, чаап аар. Эргижирээн кезектерин доктаамал солуп, чаартып чоруур. Ынчангаш-ла боор, оон машиназы кыжын, чайын-даа үрелбес. А Полкойну чурум үрээн, озалондак кылыпкан деп кым-даа, кажан-даа дыңнап көрбээн.

Норбу Шожапович Полкой өг-бүлелиг, бир оол, ийи кыстың эргим ынак ачазы. Улуг уруу Кызылдың № 9 дугаар школазының 10-гу клазында эки өөренип турар. Айбези — 9, Айляназы — 7 класста, кайызы-даа Тээлиниң дугаары бир ортумак школазының сургуулдары. А өөнүң херээжен ээзи Лидия Күртүүевна Хертек Тээли суурда хлеб садыының садыгжызы.

Бистиң Полкой ыйчаар чурттап, ажылдап чоруур. А түннеп чугаалап каар чүве чүл дээр болза, бо чылын Полкойнуң юбилейлиг чылы. Декабрь 8-те Полкой 50 харлаар.

"Оруун ак, чоруун чогунгур болзун, чолаачы дуймам, Полкой!" — деп йөрээл салдым.

Салчак САРЫГ-ООЛ.
Бай-Тайга кожууну.

Бисти деткиңер

КЫМНЫҢ БУРУУЗУЛ?

Бис, № 4 дугаар школаның башкылары, октябрь 16-дан эгелеп хуусаа чок ажыл соксадыышкынын эгелээн бис. Бистиң школаның башкылары сөөлгү дөрт чыл дургузунда акшашалыңывыс үргүлчү үнмейн турарын кайгап ханмайн тур бис. Аныяк башкылар бо чылын ажылдаандан бээр шалының чаңгыс-даа ап көрбээн. Оларның алыр акшазы дээрге чурттаар оран-савазының-даа, кедер идик-хевиниң өртээнге-даа четпес чүве-дир.

Эртенги чиик чемге безин мөлдүк калдык чедер. Аныяк башкының шалыының түнү—384 рубль.

Башкы кижиге методиктиг литература хүн бүрүде херек болгай, чаа солун, сеткүүлдер номчувайн, номнар чокта уругларга чүү деп тайылбыр бээр чүвел? А чогум-на башкыларның ажыл соксатканының бир чылдагааны методиктиг литература садып алыр акшазының орнунга далган, чигир, курраг сүт-биле төлеп бээрин негээн бис. Бо дугайын тайылбырлап чугаалаарывыска биске ындыг огулуг харыы-даа бербээн.

Хөй чылдарда ажылдаан башкылар муң бичии ажыгны алыр-ла-дыр, оон-биле бо шагда өг-бүлезин чемгерери берге деп үвени билбезивис ол бе? Башкыларның хөй кезии бот иелер дээрзин утпаза чогуур. Өөреникчиниң бир кыдыраажын хынааны дээш башкы кижи ,чаңгыс көпеек алыр, а 30-ни хынааш үжен борбак көпеек алыр бис. ТР-ниң Өөредилге яамызы, хоорайның өөредилге килдизи бисти үргүлчү хынап турар. Ол хыналдалардан кандыг-даа түннел болгаш дуза албаан бис. Бистиң № 4 школаның спорт залы-даа кылдынмаан, шалазы безин чок. Ону септеп алыр дээш хоорай чагыргазынга бо айтырыгны тургузарывыска "Акша чок-тур" — дээр Даштын соой бергени-биле уруглар каяа күш-культура кичээли эрттирерил деп айтырыг бисти дүвүредип турар.

Эргим ада-иелер! Бистиң школада башкы кижиниң айда шалыңы ортумаа-биле 600—700 рубль. Бо хөй эвес акшавысты безин ийи-үш ай дургузунда манап тургаш чүгле чартын алыр-дыр бис. Башкы кижи ажылдааш хөй хорадап, кылыктаныр дээрзи кымга-даа билдингир. Ынчангаш кадыкшылывыс байдалы база дыка үрелир болбайн аан. А кадывысты экиртип, эмненир акша чок. Ынчангаш улуг-бичии башкыларның бистен эрте чарлып чоруп турарының чылдагааны база ол деп билип турар бис. Ынчангаш бисти шын билип деткиирнерни дилединвис, хүндүлүг коллегалар

№ 4 школаның башкылары.
Шупту 20 кижи ат салган.

Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа күш-ажылдың хоочуну, Бии-Хем болгаш Кызыл кожууннарга удуртур албан-дужаалдарга үр үеде ажылдап чораан

Михаил Петрович БЕССМЕРТНЫХТЫҢ

72 харлап чорааш мөчээнин дыңнатпышаан, оон төрелдеринге база чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа күш-ажылдың хоочуну, республиканың тудуг организацияларының удуртур албан-дужаалдарынга хөй чылдарда ажылдап чораан

Иван Михайлович ГОЛОЩАПОВТУҢ

1999 чылдың октябрь 6-да үр аарааш 73 харлыында мөчээни-биле холбаштыр оон төрелдеринге база чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Бай-Тайга кожуун чагыргазының херектер эмгелелиниң килдис эргелекчизи Серекей Сонамович Хертектиң өөнүң ишти

Елизавета Норбу-Самбууевна ХЕРТЕКТИҢ

хенертен мөчээни-биле өг-бүлезинге, төрелдеринге ханы кажыдалды илередип тур бис.

Бай-Тайга кожуун, суму чагыргалары, тус чер Хуралының төлээлекчилери.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
Маадыр-оол Калчан, Алдын-кыс Монгуш, Сергей Хертек, Таан-орл Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91; секретариат—3-36-82.
Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92

КИЛДИСТЕР:
Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15
Медээлер албаны—3-34-98;
Бухгалтерия—3-41-16;
Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 2 парламал ама.
Тиражы 3838.
Чагыг 81.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 КБ "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары—Т 00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.